

המלמד ידי לקרב:

קובץ מקורות ללימוד עצמי
ולשיעורים בעניין צבא ומלחמה

א

היסודות ההלכתיים של מלחמת מצוה בזמן הזה

1

הגדרות יסוד:

"מלחמת רשות", "מלחמת מצוה", "מלחמת חובה"

אומרת המשנה במסכת סוטה (פרק ח', משנה ז'):

"במה דברים אמורים (שחוזרים מן המערכה ויש שאין זים ממקומם – ברטנורא)?

במלחמת הרשות. אבל במלחמת מצוה, הכל יוצאין, אפילו חתן מחדרו וכלה

מחופתה¹. אמר רבי יהודה: במה דברים אמורים? במלחמת מצוה. אבל

במלחמת חובה, הכל יוצאין, אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה".

במה נחלקו חכמים ורבי יהודה?

פירשו בגמרא (סוטה מד):

"רשות דרבנן (מה שחכמים קוראים רשות) זו היא מצוה דר' יהודה (ר' יהודה קורא

מצוה), מצוה דרבנן (מה שרבנן קוראים מצוה) זו היא חובה דר' יהודה (ר' יהודה קורא

חובה)... מלחמת יהושע לכבוש דברי הכל חובה, מלחמות בית דוד לרווחה

(שנלחם בארם צובה להוסיפה על ארץ ישראל ובשאר סביבותיה להעלות לו מנחה ומס עובד –

רש"י) דברי הכל רשות. כי פליגי למעוטי נכרים דלא ליתי עלייהו ("מלחמת מנע"),

מר (ר' יהודה) קרי לה מצוה, ומר (חכמים) קרי רשות"².

הרמב"ם מסכם את דברי הגמרא בביאור מחלוקתם באופן הבא:

1. ע"פ יואל, פרק ב' טז', ומיד בפסוק הבא: "חוסה ה' על עמך ואל תתן נחלתך לחרפה למשל בם גוים".

הרי עניין מלחמת מצוה כמלחמת ארץ ישראל וקידוש השם מפורש בכתובים.

2. דברי התלמוד הירושלמי בעניין מחלוקתם: אמר רבי יוחנן: משמעות ביניהן – רבי יהודה היה קורא

למלחמת הרשות מלחמת מצוה אבל במלחמת חובה הכל יוצא אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה.

אמר רב חסדא: מחלוקת ביניהן, רבנין אמרין מלחמת מצוה זו מלחמת דוד, מלחמת חובה זו

מלחמת יהושע. רבי יהודה היה קורא מלחמת רשות כגון אגן דאזלין עליהן, מלחמת חובה – כגון

דאטיין אינון עלינון – אבחנה בין שני סוגים של מלחמת מנע.

"אין מחלוקת ביניהן, שמלחמת שבעה עממין ומלחמת עמלק חובה, ואין מחלוקת ביניהן שהריגת שאר אנשי המקומות משאר האומות רשות ואמנם מחלוקתם בהריגת ההורגים אותם ולהחליפם עד שלא יהרגו ישראל ולא ילחמו בארצם תנא קמא קורא לזה רשות ור' יהודה קורא לזאת ההריגה מצוה. ולפי דעת רבי יהודה מי שהיה מתעסק בזאת ההריגה או בענינה פטור מן המצוה לפי שהעיקר אצלנו כמו שידעת העוסק במצוה פטור מן המצוה על דעת תנא קמא אינו עוסק במצוה. ואין הלכה כר' יהודה" (פירוש המשניות לרמב"ם, שם):

פסק ההלכה של הרמב"ם בסוגיה:

"ומעמידין מאחורי כל מערכה ומערכה, שוטרים חזקים ועזים, וכשילין של ברזל בידיהם; וכל המבקש לחזור מן המלחמה הרשות בידו לחתך את שוקיו, שתתחלת נפילה ניסה. במה דברים אמורים שמחזירין אנשים אלו מערכי המלחמה, במלחמת הרשות. אבל במלחמת מצוה הכל יוצאין, אפלו חתן מחדרו וכלה מחפתה" (משנה תורה, ספר שופטים, הלכות מלכים פרק ז' הלכה ו'-ז').

2

"מלחמת עזרת ישראל מיד צר"

וחילוקים נוספים בין מלחמת רשות למלחמת מצוה

"אין המלך נלחם תחלה, אלא על מלחמת מצוה. ואיזו היא מלחמת מצוה זו מלחמת שבעה עממים, ומלחמת עמלק, ועזרת ישראל מצר שבא עליהם. ואחר כך נלחם במלחמת הרשות והיא המלחמה שנלחם עם שאר העמים, כדי להרחיב גבול ישראל ולהרבות בגדלתו ושמעו.

מלחמת מצוה אינו צריך לטל בה רשות בית דין, אלא יוצא מעצמו בכל עת, וכופה העם לצאת. אבל מלחמת הרשות אינו מוציא העם בה, אלא על פי בית דין של שבעים ואחד" (משנה תורה, ספר שופטים, הלכות מלכים פרק ה' הלכה א'-ב').

שתי הלכות חשובות למדנו מדברים אלו, ביחס למלחמת מצוה ומלחמת הרשות. האחת – מבחינה מדינית, יציאה למלחמת מצוה (מלחמת מגן והסרת איום או מלחמה שחיובה מהתורה, כדוגמת מלחמת שבעה עממים ומלחמת עמלק) קודמת ליציאה למלחמת הרשות (הרחבת שטח הממלכה או מלחמה שתכליתה להפיל פחד על שכנינו).

מתוך כך תובן גם ההלכה השנייה, לפיה ההחלטה על יציאה למלחמת מצוה מסורה אך ורק ביד ההנהגה המדינית של העם (מלך), אך לשם יציאה למלחמת רשות יש צורך גם באישור ההנהגה התורנית (בית-דין).

3

מלחמה כהרחבה של דין "פיקוח נפש"
(שיטת ה'שולחן-ערוך')

א. "וחי בהם" ודין חילול שבת בספק פיקוח נפש

עקרון יסודי למדו חכמים ביחס לקדושת החיים וקיום מצוות התורה מן הפסוק: "ושמרתם את חוקותי ואת משפטי אשר יעשה אותם האדם וחי בהם" – "ולא שימות בהם" (יומא פה:). כלומר, מצוות התורה בכללותן נדחות מפני סכנת חיים (למעט מצוות מיוחדות המוחרגות מכלל זה, ונמנות בגמרא במסכת סנהדרין (עד: ע"ז, גילוי עריות ושפיכות דמים – ע"ש).

ובמשניות, מסכת יומא (פרק ח' משנה ו):

"מי שאחזו בולמוס (סכנת חיים כתוצאה מרעבון בלתי נשלט), מאכילין אותו אפילו דברים טמאים עד שיאורו עיניו... ועוד אמר רבי מתיא בן חרש: החושש בגרונו מטילין לו סם בתוך פיו בשבת מפני שהוא ספק נפשות וכל ספק נפשות דוחה את השבת".

שני עקרונות חשובים נוספים הקיימים בדין "פיקוח-נפש" הינם: "ספק נפשות להקל" (יומא פג.) ו"אין הולכין בפיקוח נפש אחר הרוב" (כתובות טו:).

רבות דנו הפוסקים בניסיון לברר מה הגדר המדויק של ספק פיקוח נפש המתיר חילול שבת וכך כתב הרב שלמה זלמן אוירבך:

"ולענין עיקר הדבר מה נקרא ספק פיקוח נפש ומה לא, ועד איפה הוא הגבול, גם אנוכי בעוניי הסתפקתי טובא (הרבה) בזה, אלא שמצד הסברא נראה לעניות דעתי דכל שדרך רוב בני אדם לברוח מזה כבורח מפני הסכנה, הרי זה חשיב כספק פיקוח-נפש" (שו"ת מנחת שלמה, ח"ב סימן לד"ג).

3. לאור הבנה זו של הגרש"ז, כתב הרב קופמן בספר הצבא כהלכה (פרק טז סעיפים ד, ה, יג, טז-יז) שהגדרת מצב בטחוני כפיקוח-נ הדוחה שבת נקבעת ע"פ התייחסות הגורמים המקצועיים למצב

ב. "נכרים שצרו" –

יצאה ללחימה תוך כדי חילול שבת מדין ספק או ודאי "פיקוח־נפש"

סוגיה נוספת המהווה אחת מאבני היסוד של דיני צבא ומלחמה בהלכה מובאת בגמרא במסכת עירובין (מה):

"אמר רב יהודה אמר רב: נכרים שצרו על עיירות ישראל – אין יוצאין עליהם בכלי זיין, ואין מחללין עליהן את השבת. תניא נמי הכי: נכרים שצרו וכו'. במה דברים אמורים – כשבאו על עסקי ממון. אבל באו על עסקי נפשות – יוצאין עליהן בכלי זיין, ומחללין עליהן את השבת. ובעיר הסמוכה לספר, אפילו לא באו על עסקי נפשות אלא על עסקי תבן וקש – יוצאין עליהן בכלי זיין, ומחללין עליהן את השבת. אמר רב יוסף בר מניומי אמר רב נחמן: ובבל כעיר הסמוכה לספר דמיא. ותרגומא – נהרדעא".

מצאנו שני נימוקים מרכזיים המוזכרים בראשונים לדין זה. לדעת רש"י (שם) ד"ה "עיר הסמוכה לספר" – "עיר שמבדלת בין גבול ישראל לגבול האומות, יוצאין עליהם שמא ילכדוה ומשם תהא נוחה הארץ ליכבש לפניהם". ולדעת הראב"ן (מסכת שבת ס" שס"ג) "... דכיוון דסמוכה לספר, אם יעמדו ישראל על ממונם – יהרגום, ולא ייראו, כיוון דסמוכי לגויים אחרים"⁴. פסק ה'שולחן־ערוך' ('אורח־חיים', הל' שבת, סימן שכט', סע'ו):

"נכרים שצרו על עיירות ישראל, אם באו על עסק ממון אין מחללין עליהם את השבת; באו על עסקי נפשות, ואפי' סתם, יוצאים עליהם בכלי זיין ומחללין עליהם את השבת; ובעיר הסמוכה לספר, אפילו לא באו אלא על עסקי תבן וקש מחללין עליהם את השבת: הגהת הרמ"א – ואפילו לא באו עדיין אלא רוצים לבוא (אורזרוע)".

כתב רבי ישראל מאיר הכהן מראדין (תקצ"ט־תרצ"ג), ה"חפץ־חיים":
 "ודע, דהיום כשבאו מהאומות שחוץ לגבולינו לשלול שלל ולבוז בז, בודאי מחויבים אנו לצאת בכלי זיין אפילו על עסקי ממון וכדינא דמלכותא⁵ וכן מבואר

דומה ביום חול. וכן כתב בשם הגרש"ז הרב אבידן לעניין פינוי חללים בשבת, בספרו דרכי חסד, פרק י, ב. וכן, הרב יהושע בן מאיר בשם הגרש"ז (תחומין, ח"ד, עמ' 249).

4. בעיר הסמוכה לספר יוכלו הגויים להרוג את בני העיר בלי חשש מנקמה של יהודים אחרים, ועל כן יש היתר למלחמת הגנה בשבת כאשר יש חשש שהפקרת הרכוש תגרום גם לסכנת נפשות.

5. עיין לקמן מה שכתבנו בעניין שימוש בגדרי "דינא דמלכותא" לעניין השירות הצבאי.

ב'רוקח' ו'אגודה' דהיכא דאיכא חשש שמא יכעסו יושבי הארץ עלינו (שאנו לא עוזרים להם להילחם – ש.ה), מחללין" (משנה, ברורה, ביאור הלכה, או"ח, סי' שכט, סע' ז אות יז').

כלומר, בימינו, אנו מחויבים להשתתף בפעילות הגנתית בשבת (הכרוכה בחילול שבת) גם עבור עיירות של נוכרים כאשר היהודים גרים שם, קל וחומר ביחס לערי ישראל בארצו שהדבר מותר עקב חשש פיקוח נפש.

ג. "פיקוח נפש ציבורי"

"אמר שמואל: מכבין גחלת של מתכת ברשות הרבים בשביל שלא ייזוקו בה רבים, אבל לא גחלת של עץ" (תלמוד בבלי, שבת, מב.).

רש"י הסביר (שם) שכיבוי גחלת של מתכת הינו מדרבנן, אך בעל ההלכות סובר שמדובר בביצוע מלאכה מדאורייתא.

הראשונים הסבירו את נימוקו של שמואל באופנים הבאים:

רבינו חננאל (שם): "... מיהו דבר שיש בו היזק לרבים כגון צידת נחש וכיבוי גחלת של מתכת שהיא חמה... ונמצאו בני אדם ניזוקים בו – לפיכך מותר"; כלומר, במצב שיש חשש נזק לרבים מותר לחלל שבת גם באיסורי תורה.

הרשב"א: "היאך התיר שמואל צידת נחש שהיא מדאורייתא משום נזק? וי"ל דכיוון דדרכו להזיק ורבים ניזוקים בו – כסכנת נפשות חשיב ליה לשמואל, דאי אפשר להיזהר ממנו, דאם זה יזהר, זה לא ישמר ממנו".

הר"ן: "ודברי תימה הם שהיאך יתיר שמואל מלאכה דאורייתא שלא במקום סכנת נפשות?! אלא שנראה שהרב ז"ל סובר דנזקא דרבים כסכנת נפשות חשיב לן (ר"ן על הרי"ף, שבת יט:).

לאור דברי הגמרא והראשונים שראינו, דנו פוסקי זמנינו בגדרי 'פיקוח נפש ציבורי' השונים מהותית מגדרי פיקוח נפש פרטי.

נביא שלוש דוגמאות קצרות לעקרונות הרחבת גדר "פיקוח נפש" של היחיד לגדר "פיקוח נפש" ציבורי או לאומי, גם במצב שבו לא נשקפת סכנת חיים מיידית.

1. עבודת משטרה בשבת – הרב שאול ישראלי:

"... נראה שיסוד הדברים הוא שכל מה שנוגע לשלום הציבור או סילוק נזק ממנו, הכל נחשב כפיקוח נפש, כי כל מה שכרוך בשלום הציבור יש בו בעקיפין עניין עם פיקוח נפש. פרנסת היחיד, לדוגמה, אין בה משום פיקוח נפש; אבל אם הציבור יהא מחוסר פרנסה, אפילו אם אין זה נוגע ללחם, הרי לא יימלט שבאחד מבין הרבים יהא כזה שהוא צריך לאוכל יותר משובח, באופן שאצלו

זה יכול להיות פיקוח נפש. וכן כל מלחמה שהיא מביאה הרווחה, ועל ידי זה ניתנת אפשרות לטפל יותר בחולים ותשושים, מה שאינו קיים בזמן שהתנאים הכלכליים הם ירודים. וכן מלחמה שהיא להרבות שמעו של המלך, יש להניח שעל ידי זה יפחדו האויבים מלבא, וירבו אלה המעוניינים לבא אתו בברית, מה שגם כן מביא למצב כלכלי יותר טוב, ועל ידי זה מתרבה בריאות הציבור. וכן עניין של סילוק הנזק בציבור בעניין הגחלת, אמנם זה מצד עצמו אינו מסוכן, אבל הרי ייתכן שהניזוק לא יוכל לצאת לעבודה, וייתכן גם שהוא בודד ולא יוכל להגיד למישהו שיבואו לעזור לו, ועל ידי כן יכול הדבר הקטן הזה להביא לידי פיקוח נפש. וכיוצא בזה מיני ציורים, שאם אנו חושבים על זה לגבי היחיד הרי זה רחוק, שאין לחשוש מזה; ומכל מקום, באופן ציבורי הרי זה קורה סוף סוף, ולגבי פיקוח נפש גם זה מובא בחשבון" (עמוד הימיני, עמ' ריד-רטו).

2. חילול שבת ברמת סבירות נמוכה להצלת נפשות – הרב שלמה זלמן אוירבך:

"יום אחד לפני שנים, עולים אל ר' שלמה זלמן שניים: דיין וחייל. הרב משה מרדכי פרבשטיין (מראשי ישיבת "חברון"), וחייל המשרת בחיל המודיעין. בפיהם שאלה מעניינת ורגישה, העוסקת בנושא שהשתיקה יפה לו. איש המודיעין פנה אל הרב פרבשטיין – ששימש אז כדיין – בשאלה הקשורה לתפקידו הצבאי, והלה חש שהוא צריך לכתפיו הרחבות של הרב אוירבך: ביחידת המודיעין של החייל, הצליחו 'לעלות' על רשת תקשורת של מדינת אויב ו'לפצח' את הצופן הסודי בו היא מעבירה מידע. החייל טען בפני מפקדיו שמאחר והפיענוח כרוך באיסורי שבת, עליו לפענח בשבת רק שדר הנראה כבעל סבירות גבוהה, שיש לו קשר לישראל; אך שדר של אותה מדינת אויב לאיזו מדינה זעירה באפריקה, יפענח רק במוצאי שבת. מפקדיו סירבו, בטענה שרק לאחר שיפוענח השדר ניתן לקבוע אם יש לו קשר לישראל. ר' שלמה זלמן פסק בזה פסק דין תקדימי: כשיש רמת סבירות נמוכה מאוד להצלת נפשות, יש להבדיל בין יחיד לציבור. ביחיד, יתכן וסבירות כה נמוכה אינה מתירה חילול שבת; אך בציבור, תידחה גם סבירות נמוכה כזו את השבת. כי באדם פרטי, למשל, תיחשב סבירה ומותרת ביצוע פעולה שיש בה סיכון חיים ברמה של 1:10000, אך מנהיג שיבצע פעולה, המסכנת את עמו ביחס כזה – יחשב ודאי כבלתי אחראי למעשיו! לאותו אחוז סכנה יש משקל כבד יותר כשמדובר באומה שלמה. לכן פסק הרב שעל החייל לפענח כל שדר בשבת, משום שהמדובר הוא בביטחון המדינה כולה" (התורה המשמחת, הרב יוסף אליהו, עמ' 168-169 ומקורו, אסיא נג-נד, תשנ"ד, עמ' 100).

3. פיקוח נפש מערכתי עתידי שלא נמצא עדיין לפנינו (בנק השתלת איברים) – הרב שלמה גורן:

”כאשר מדובר במדינה יהודית עצמאית, שממשלת ישראל אחראית לתכנון המערך הרפואי במדינה לכל האזרחים, אחריות לאומית זו אינה מתבטאת בתכנון אינדיבידואלי יום יומי של הרפואה בישראל, כי אם באחריות כוללת לטווח ארוך. הלא ברור שמדי שנה בשנה, יתאשפזו בכתי החולים של המדינה, מספר משמעותי של חולים הזקוקים להשתלה. ואם לא נדאג מראש לתרומת איברים, לא נוכל לעמוד בדרישות הרבות שתתעוררנה אפילו בטווח של שנה מראש...” (תורת הרפואה, עמ' 80).

4. מלחמת מצוה ומצות ירושת ארץ ישראל (שיטת הרמב"ן):
הרמב"ן, בסוף השגותיו לספר המצוות של הרמב"ם, מונה את המצוות ש'שכחן' הרמב"ם, וזה לשונו (שכחת העשין, מצות עשה ד'):

”מצוה רביעית שנצטוינו לרשת הארץ אשר נתן האל יתברך ויתעלה לאבותינו לאברהם ליצחק וליעקב ולא נעזבה ביד זולתינו מן האומות או לשממה, והוא אמרו להם: ”והורשתם את הארץ וישבתם בה כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה, והתנחלתם את הארץ...” וזו היא שחכמים קורין אותה **מלחמת מצוה**... נצטוינו אנחנו לבוא בארץ ולכבוש המדינות ולהושיב בה שבטינו. וכן אחרי הכריתנו את העממים הנזכרים אם רצו אחר כן שבטינו לעזוב את הארץ ולכבוש להם את ארץ שנער או את ארץ אשור וזולתם מן המקומות אינם רשאים, שנצטוינו בכיבושה ובישיבתה. וממאמרם מלחמת יהושע לכבש תבין כי המצוה הזו היא **בכיבוש**...

ואומר אני כי המצוה שהחכמים מפליגין בה והיא דירת ארץ ישראל, עד שאמרו שכל היוצא ממנה ודר בחוצה לארץ יהא בעיניך כעובד עבודה זרה שנאמר כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' לאמר לך עבוד אלהים אחרים, וזולת זה הפלגות גדולות שאמרו בה – הכל הוא ממצות עשה הזה שנצטוינו לרשת הארץ ולשבת בה” (מפורש בדברי הרמב"ן שעיקר המצוה הוא הכיבוש, והישיבה בארץ היא מפרטי המצוה).

כך נתבארו דבריו בשו"ת ”ישועות מלכו”, מאת רבי יהושע טרונוק מקוטנא (תקפ"א-תרנ"ג), פוסק חשוב בפולין ומגדולי האדמו"רים 'חובבי ציון':

"אמנם גם לפי דעת הרמב"ן שחשב זאת למצות עשה, מכל מקום, בעיקר המצוה אינו אלא הירושה והישיבה כאדם העושה בתוך שלו, לכבוש ארץ ישראל שתהיה תחת ירושתינו, לא על ביאה ריקנית של עתה".

5. "עד רדתה" – דין מיוחד בכיבוש ארץ ישראל (הרב שלמה גורן):

דרך מיוחדת בהלכות צבא ומלחמה סלל הרב שלמה גורן בעקבות האמור (דברים כ, כ): "רק עץ אשר תדע כי לא עץ מאכל הוא אתו תשחית וכת, ובנית מצור על העיר אשר הוא עשה עמך מלחמה – עד רדתה".
ובגמרא בשבת (יט.) מבואר:

"תנו רבנן: אין צרין על עיירות של נכרים פחות משלשה ימים קודם לשבת, ואם התחילו אין מפסיקין. וכן היה שמאי אומר: עד רדתה – אפילו בשבת".
ובתלמוד הירושלמי (מו"ק פ"ב ה"ד) מובא:

"רבי יהושע בן לוי שאל לרשב"ל: מהו ליקח בתים מן העכו"ם? א"ל: אימת ר' שאל בשבת ותני בשבת מותר. כיצד הוא עושה? מראה לו כיסין של דינרין והעכו"ם חותם ומעלה לארכיים שכן מצאנו שלא נכבשה יריחו אלא בשבת דכתיב [יהושע ו, ג] 'כה תעשה ששת ימים'. וכתוב (שם ד) 'וביום השביעי תסובו את העיר שבע פעמים' וכתוב (דברים כ כ) 'עד רדתה' – אפילו בשבת".
ובבראשית רבה (פרשה מז) נוסף:

"תנא אפילו בשבת, וכן הקונה חצר בארץ ישראל אומר לו: הרי למחר בכך וכך, משום דחביבה א"י יש לו רשות לומר כך, תני חזקיה: 'עד רדתה' – אפילו בשבת, שכן מצינו שלא נכבשה יריחו אלא בשבת".

בהסברת ההבדל שבין היתרם של חכמים לעבור על איסור 'שבות' מדבריהם עבור קיום מצות ישוב ארץ ישראל, באמצעות כתיבת שטר מכירה אודות קרקע הנרכשת מגוי בשבת באופן של אמירה ישירה לנוכרי לכתוב, לעומת איסורם של חכמים להביא את סכין המילה לצורך מילה בשבת באופן הכרוך בחילול שבת מדרבנן (באמצעות טלטול במקום האסור מדרבנן) כתב הרמב"ן (מסכת שבת דף קל:): שיש הבדל בין סוגי המצוות; ומצוות ישוב ארץ ישראל "מצוה ותועלת לכל ישראל הוא, שלא תחרב ארץ קדושה". וכן הסביר זאת הריטב"א (תלמיד הרשב"א, ומבית מדרשו של הרמב"ן): "שאני ישוב ארץ ישראל שאינה מצווה לשעתה אלא קיימת לעולם והיא תועלת לכל ישראל שלא תשתקע ארץ קדושה ביד ערלים..." (חידושי הריטב"א, מסכת ר"ה, לב:).

בעת קניית בית או חצר מנכרי בשבת הותר רק לעבור על איסור דרבנן משום ערכה הכללי וחשיבותה הרבה של מצות ישוב ארץ ישראל (שו"ע, או"ח סי' שו סי"א), אך

הירושלמי שראינו, לומד מחילול השבת בעת כיבוש יריחו, שישנו היתר מיוחד לערוך מלחמת התקפה וכיבוש בשבת, והיתר זה אינו נשען על פיקוח נפש אלא על כיבוש הארץ. כשיטה זו, פסק הרב שלמה גורן, וכפי שכתב בתחילת ספרו הגדול העוסק בהלכות צבא ומלחמה⁶:

"היתר הלחימה בשבת אינו מתבסס על היתר פיקוח נפש הדוחה שבת, כפי שרגילים לחשוב, אלא על היתר מיוחד המיועד אך ורק ללחימה, והנשען על דרשת שמאי הזקן בבבלי, בירושלמי, בתוספתא ובספרי, מהפסוק 'עד רדתה' – אפילו בשבת... ששמאי הזקן בדרשתו בא להשמיענו היתר מיוחד, שהלחימה עצמה דוחה שבת בתור מצווה כשלעצמה, ולא רק במלחמת מצווה, אלא גם במלחמת הרשות (משיב מלחמה, ח"א, עמ' פח' ע"ש).

6. סיכון עצמי במלחמה כחלק מהחיוב של "לא תעמוד על דם רעך":

כתב הרמב"ם (ספר המצוות לרמב"ם, מצות לא תעשה, מצוה רצ"ז):

"והמצוה הרצ"ז היא שהזהירנו מהתירשלה הצלת נפש אחד מישראל כשנראהו בסכנת המות או ההפסד ויהיה לנו יכולת להצילו. כמו שיהיה טובע במים ואנחנו נדע לשחות ונוכל להצילו. או יהיה גוי משתדל להרגו ואנחנו נוכל לבטל מחשבתו או לדחות ממנו נזקו. ובאה האזהרה מהמנע להצילו באמרו יתעלה (קדושים ט): 'לא תעמוד על דם רעך'..."

נביא את דברי הרב אליעזר מלמד בהסבר חיוב זה (פניני הלכה, העם והארץ, המצווה לשרת בצבא, הצלת ישראל):

"הצלת ישראל: נצטוונו שאם נראה אחד מבני עמנו בסכנה שנחליץ לעזרתו, שנאמר (ויקרא יט, טז): 'לא תעמד על דם רעך', ולשם כך צריך אדם להיות מוכן להיכנס לסיכון מסוים. קל וחומר כאשר כלל ישראל נמצא בסכנה, שחובה להיחליץ להצלת ישראל. וכבר אמרו חכמים במשנה (סנהדרין ד, ה): 'כל המקיים

6. להרחבה נוספת בדיון זה על פי שיטת הרב גורן עיין בספר שמירת שבת ומועד בצה"ל, הרב אברהם אבידן, עמ' יא-יג, ישיבת שעלבים, תש"ן, ובספר הראל – צבאיות ישראל באספקלריה תורנית, עמ' 119-185, הרב אליעזר שנוולד, ישיבת חיספין ומכון מאיר-הראל, תש"ס, שו"ת רסיסי טל – סי' ג', הרב יהודה עמיטל, הריעציון, תשס"ה, שו"ת בדי הארון, תשובות בנושאי השעה: פיקוח נפש, עמ' 166-172, הרב רא"ם הכהן, עתניאל, תשע"ג ובספר תורת המחנה, חלק ב', גדרי פיקוח נפש, הרב יצחק ריבלין, עמ' 315, הרבנות-הצבאית, תשע"ה.

נפש אחת מישראל מעלה עליו הכתוב כאילו קיים עולם מלא", ואם כן השותף בקיומו של העם כולו על אחת כמה וכמה שהוא ממש מקיים עולם מלא... ומצוות המלחמה מחייבת כל יחיד להסתכן הרבה מעבר למה שנצטוונו להסתכן לצורך הצלת יחידים מישראל. לצורך הצלת יחיד או יחידים, לכל הדעות, אין מצווה להיכנס לסכנה שרוב הסיכויים שהבא להציל ייהרג בה. אולם בעת מלחמה, כשיש הכרח לסכן יחידים כדי להציל את המערכה, צריך היחיד להיות מוכן להיכנס אף למצב שסכנתו מרובה מהצלתו".

הרב אברהם אבידן מונה שלוש שיטות בעניין סיכון עצמי כדי להציל רבים (על פי ספרו: משא בהר, עמ' 50):⁷

- א. שיטת הגאון בעל ה'אור־שמח' (הלכות רוצח ושמירת הנפש, פרק ז', הלכה ח') הקובע שגם לטובת כלל ישראל אין היחיד מצווה למסור את נפשו. ראייתו היא מדברי הרמב"ם, שאין הגולה יוצא מעיר מקלטו לעולם, אפילו כל ישראל צריכין לתשועתו כיואב בן צרויה וכו', ואם יצא – התיר עצמו למיתה. לדעתו, הוסיף הרמב"ם שאם יצא התיר עצמו למיתה לומר שכיון שיותר דמו אם יצא, אל לו להיכנס לספק סכנה.
- ב. שיטת הגאון בעל ה'כלי־חמדה' (תחילת פרשת פנחס), הסובר שבשביל הצלת כלל ישראל צריך להסתכן. לאור זה הוא מסביר את מעשה פינחס, שהרג את זמרי על אף שבמעשה זה הוא סיכן את עצמו, אך היה זה לדעתו למען ישועת הכלל.
- ג. שיטת הגרא"ה קוק (משפט כהן, תשובות קמ"ב-קמ"ד), המסיק שמבחינת עיקר הדין אמנם אין האדם חייב למסור את נפשו למען הכלל, אך למעשה חייב למסור את נפשו בתורת "הוראת שעה" ו"למגדר מילתא", ולצורך כלל ישראל הדבר גלוי לכל שבית דין יתירו זאת לצורך שעה. ממילא, אין צורך לשאול את בית הדין, ואף שאין לנו בי"ד סמוכין, ודאי שבעניין זה שליחותיהו קא עבדינן. לדעתו, יש גם לחלק בין רבים סתם לרוב האומה. רבים סתם – דינם כיחידים, ודווקא להצלת כלל האומה חייבים להסתכן (משפט כהן עמ' שט"ז): "... אבל החובה התדירית למסור נפש היחיד בשביל הכלל היא משום מגדר מילתא והוראת־שעה... וכל הזוכה בזה, שליחותיהו דבית־דין קעביד". "כלל ישראל"

7. אולם כבר העירו פוסקי זמנינו שיש לדון בגדרי מלחמה בגדרים נוספים ומרחיבים יותר כדוגמת קידוש השם, הרב שאול ישראלי, חוות בנימין, א', סימן יז, סעיפים ח-ט, מובא להלן בספר זה בעניין מורכבות הפסיקה בהלכות צבא.

לדעתו יכול להיות גם הציבור שבארץ ישראל או שבט מישראל, שכן אלו קרוים "קהל" (בריש הוריות).

השלכה מעשית למחלוקת אחרונים משולשת זו התעוררה ערב הקמת המדינה, ועל כך כתב הרב יעקב אריאל (באהלה של תורה, ח"ד, סימן יט' – סיכון עצמי לשם הצלת אחרים במלחמה):

"ערב קום המדינה, בחורף תש"ח, הכריזה מינהלת העם הזמנית על חובת גיוס על כל צעיר בישראל מגיל 17 ומעלה. בהעדר כוח כפיה לביצועה של החלטה זו (עדיין לא היו צבא או משטרה ישראלים...) היתה מינהלת העם זקוקה לגיבוי מוסרי של כל הסמכויות הרוחניות בציבור, שיסייעו בידה לאכוף את ההחלטה האמורה. בין היתר נתבקשה גם הרבנות הראשית להביע דעת תורה בנידון.

מעניין המו"מ ההלכתי שהתעורר בין חברי הרבנות הראשית. הגר"מ ראטה⁸ סבר שאין כיום סמכות הלכתית שביכולתה לכפות על אדם לסכן את חייו כדי להציל את זולתו. מלך – אין. ובי"ד – שיכול לכפות על מצוות עשה רגילות – אינו יכול לדרוש מאדם לסכן את עצמו, שהרי אפילו להוציא ממון אין אדם חייב להוציא יותר מחומש לצורך קיום מצות עשה (או"ח סי' תרנ"ו) וק"ו שאינו חייב להסתכן. לדעתו, יש רק מקום לחובת גיוס באופן כללי, אולם ליחידות קרביות, שבהן בעיקר מצוי החשש לסכנה, אין מקום לחייב, אלא לעודד התנדבות בלבד (קול מבשר ח"א סי' מ"ז, בהסתמכו על שיטת הרדב"ז והפוסקים ההולכים בעקבותיו, שאין לאדם להסתכן להצלת חבריו).

הרב הראשי דאז, הגריא"ה הרצוג, נטה לחייב גיוס אפילו ליחידות קרביות. מלך אמנם אין (המדינה טרם קמה – ש.ה.), אך מוסדות ציבוריים המנהיגים את העם יכולים למלא פונקציה זו, כפי שחידש מרן הרב קוק. ועוד, הצלת כלל ישראל מצדיקה את חובת סיכוננו של הפרט (משפט כהן שם וראה בהיכל יצחק, או"ח, סי' ל"ט).

נעיר, שלאחר הקמת המדינה וביסוסה, השתנתה ההגדרה ההלכתית של המצב ונוצרה יכולת כפייה על גיוס גם לשיטת הרב ראטה.

8. הרב משולם ראטה (תרל"ה-תשכ"ג) רב ופוסק, מחבר שו"ת קול מבשר וחבר מועצת הרבנות הראשית לישראל.

7. חיוב יציאה למלחמה מדין 'משפטי המלוכה' של מלכות ישראל:

אחת מן הפרשות החשובות העוסקות בענייני סמכויות השלטון במקרא, הינה פרשת "משפטי המלוכה" הנמצאת בספר שמואל ובה משיב שמואל הנביא על בקשת העם ממנו למנות להם מלך:

"... ויאמר זה יהיה משפט המלך אשר ימלך עליכם את בניכם יקח ושם לו במרכבתו ובפרשיו ורצו לפני מרכבתו: ולשום לו שרי אלפים ושרי חמשים ולחרש חרישו ולקצר קצירו ולעשות כלי מלחמתו וכלי רכבו... וידבר שמואל אל העם את משפט המלכה ויכתב בספר וינח לפני ה' וישלח שמואל את כל העם איש לביתו" (שמואל א, ח', יא-יב, כה).

מצאנו מחלוקת בתלמוד בין רבותינו התנאים והאמוראים, האם אכן המלך זכאי לכל אותן זכויות המנויות בפרשת המלך. ואלו דברי הגמרא:

"אמר רב יהודה אמר שמואל: כל האמור בפרשת מלך – מלך מותר בו. רב אמר: לא נאמרה פרשה זו אלא לאיים עליהם, שנאמר 'שום תשים עליך מלך' (דברים י"ז, טו) – שתהא אימתו עליך. כתנאי, רבי יוסי אומר: כל האמור בפרשת מלך – מלך מותר בו; רבי יהודה אומר: לא נאמרה פרשה זו אלא כדי לאיים עליהם, שנאמר 'שום תשים עליך מלך' – שתהא אימתו עליך (סנהדרין כ:).

רבנו חננאל (שם) פסק במחלוקת אמוראים זו כדברי רב וכרבי יהודה, אך הרמב"ם פסק כדברי שמואל וכרבי יוסי, וכפי שכתב:

"רשות יש למלך לתן מס על העם לצרכיו או לצרך המלחמות. וקוצב לו מקס ואסור להבריח מן המקס. שיש לו לגזר שכל מי שיגנב המקס ילקח ממונו או יהרג שנאמר (שמואל א ח יז) "ואתם תהיו לו לעבדים". ולהלן הוא אומר (דברים כ יא) "יהיו לך למס ועבדוך". מכאן שנותן מס וקוצב מקס ודיניו בכל אלו הדברים וכיוצא בהן דין. שכל האמור בפרשת מלך, מלך זוכה בו.

ושולח בכל גבול ישראל, ולוקח מן העם הגבורים ואנשי החיל, ועושה מהן חיל למרכבתו ובפרשיו, ומעמיד מהן עומדים לפניו. ומעמיד מהן אנשים לרוץ לפניו, שנאמר "ושם לו במרכבתו ובפרשיו, ורצו, לפני מרכבתו" (שמואל א ח, יא). ולוקח מן היפים שבהם להיות שמשים ועומדים לפניו, שנאמר "ואת בחוריכם הטובים, ואת חמוריכם יקח ועשה למלאכתו" (שמואל א ח, טז) (משנה-תורה, שופטים, הלכות מלכים פ"ד הלכות א-ב).

אם כן, לאותן השיטות הסוברות ש"כל האמור בפרשת מלך – מלך מותר בו", ודאי שיכול שלטון מרכזי של האומה (הבא במקום מלך) לאכוף גיוס לצבא מדין "משפטי המלוכה".

8. חיוב גיוס לצבא מכוח ההלכה של "דינא דמלכותא דינא":

מקור נוסף שממנו אפשר ללמוד על חובת ההשתתפות והגיוס לצבא מבחינה הלכתית הינו הכלל "דינא דמלכותא דינא", 'דין המלכות הינו דין', הנאמר גם במלכות של נוכרים ואינו דין ייחודי לגבי מלכות ישראל. וכך נאמר בגמרא: "אמר שמואל: דינא דמלכותא דינא" (בבא קמא, קיג:).
והסביר זאת הרשב"א:

"כל מסים וארנוניות ומנהגות של משפטי מלכים שרגילים להנהיג במלכותם – דינא הוא שכל בני המלכות מקבלים עליהם מרצונם חוקי המלך ומשפטיו והלכך דין גמור הוא ואין למחזיק בממון חבירו על פי חוק המלך הנהוג בעיר משום גזל" (בבא בתרא נד:).

במקום אחר מוסיף שמואל ומלמדנו עד היכן מגיע תוקף סמכותה של המלכות: "אלא הא דאמר שמואל: מלכותא דקטלא חד משיתא בעלמא לא מיענשא, שנאמר: "כרמי שלי לפני האלף לך שלמה" – למלכותא דרקייעא, "ומאתים לנוטרים את פריו" (שבועות דף לה:).

לדברי שמואל, מלכות ההורגת עד שישית מאנשיה לא נענשת בידי שמים, והיא עודנה מלכות חוקית. לשיטת רש"י מדובר כאן על הוצאת אנשים לעבודת המלך בכפייה ('אנגריא'), כאשר באופן טבעי, חלקם מתים מחמת תנאי העבודה. אך תוס' (שם) הסבירו שמדובר כאן בסמכותה של המלכות להוציא למלחמת הרשות.

החתם סופר מסביר שיסוד ההלכה של "דינא דמלכותא דינא" נלמד מסמכות המלכות להוציא למלחמת הרשות שהיא תיקון המדינה (כשיטת תוס'), ומסמכות זו לומדים בקל וחומר על סמכות גביית מיסים וניהול המדינה בעיתות שלום. ואלו דבריו:

"והנה, הא דפשיטא לשמואל 'דינא דמלכותא דינא' – נראה לי שרשו בנוי אהא דשמואל (שבועות ל"ה ע"ב) "ומאתים לנוטרים את פריו" עיין שם – דלאו דוקא קטלא אלא לרבנותא (לאו דווקא הורגת בפועל אלא לצורך למידת חידוש אמר) נקיט, אפילו אי צריך למקטל כגון למלחמותיו כמו שכתבו תוס' שם, כיון דצורך 'נטירת הכרם הוא' – היינו תיקון המדינה שפיר דמי, כל שכן ממונם, אפילו בשעת שלום לצורך הנהגה שפיר דמי. והא דחד משיתא דהיינו חומש מלבד, מאתים מאלף בנוי על חק יוסף החמישית לפרעה וארבע הידות ליושבי הארץ

כנלע"ד דליכא מידי דלא רמיזא באוריתא"⁹ (שו"ת חתם סופר, חלק ה', חושן משפט, סימן מד).

במהלך הדורות, כאשר ישבו ישראל בין העמים, נהגו מעת לעת המלכויות השונות לחייב גיוס בכפייה לצבאותיהם, ועל פי ההלכה היה לכך תוקף מצד 'דינא דמלכותא דינא'. הרחיב בכך הרב מנשה קליין כאשר נשאל "האם מותר לישראל להשתמט משירות צבא נגד 'דינא דמלכותא'", וכך השיב:

"... יקרת מכתביו קבלתי בחדושי תורה ויסלח לי מאד על האיחור... ובדבר תמיהתו עמ"ש (על מה שכתב) החת"ם סופר ז"ל (בליקוטי שו"ת ח"מ סי' כ"ט) דנראה לו בפשיטות דאסור לישראל להשתמט משירות צבא משום דינא דמלכותא דינא כי גוף ענין דמלכותא להטיל מס על כל עמו להעמיד מהם אנשים לצבא מלחמתו וזהו מחוק מלכותו ודינו דין וממילא מוטל אקרקפתא (חייב אישי) דכל מי שראוי לצאת ושאין לו אשה ובנים כפי נימוס וחק מלכות אך לא אבחורים לומדי תורה שאפילו לא פטרום המלכות בפירוש מכל מקום מדין תורה פטורים... וגם בשו"ת אמרי"אש¹⁰ (סי' נ"ב) כתב להתיר, ובשו"ת מלמד-להועיל¹¹ (סי' מ"ב) פסק דאסור לישראל להבריח עצמו מצבא כדי להנצל מחילול שבת... וכבוד תורתו יצא בפלפולא חריפתא להשיג עליהם..."

החת"ם סופר הסביר שאין להשתמט משירות צבאי משום שסמכותה של המלכות לחייב את נתניה ובכלל זאת היהודים, בשירות צבאי מתוקף דינא דמלכותא דינא.

"וכבוד תורתו הקשה, דלא אמרינן 'דינא דמלכותא' רק (אלא) בדיני ממונות אבל בדברים של דיני נפשות לא ושירות צבא הוא ענין של נפשות... נראה פשוט דכשהמלך עשה חוק הצבא עשהו להגן על ממלכתו ולא לצאת ללחום עם מדינות אחרות וזה הוא דין הצבא וממילא לכולי עלמא חק זה הוא על פי חוקי המלכות ואין זה בכלל דיני נפשות שאין אנו מחוייבים לקבל על עצמנו ואם אחר כך יעשה המלך מלחמה אז ממילא כבר הוא בכלל אונס ממש לכ"ע ואם כן,

9. החת"ם סופר מסביר בסוף דבריו שהיחס הוא 1/6 (חומש מבחוח', 200 מתוך 1200) נלמד מחוקיו של יוסף כאשר שלט במצרים ושהדבר רמוז בתורה.

10. הרב מאיר איזנשטטר (מהר"ם א"ש) (תק"ם-תרי"ב), תלמידו של החת"ם סופר, מגדולי רבני הונגריה, פוסק ומנהיג וראש ישיבת אונגוואר.

11. הרב דוד צבי (רד"צ) הופמן (תר"ד-תרפ"ב), היה ממנהיגי יהדות גרמניה, ראש בית המדרש לרבנים בברלין.

מהאי טעמא לפי עניות דעתי אכתי (עדיין) מחוייבים לקיים חק המלך במקום שהוא..."

השואל ניסה להקשות על דברי החת"ם סופר ולומר שלא אומרים 'דינא דמלכותא דינא' בענייני נפשות, אך הרב קליין משיב לו שהיות והשירות צבאי תכליתו הגנה על המדינה, אין הוא נכלל בגדר דיני נפשות כי אם בגדר חוק המלכות. לאחר מכן, המשיך השואל להקשות האם נכלל בדינא דמלכותא דינא עניינים נוספים מלבד מיסים, והרב קליין הוכיח מהגמרא ומהשו"ע שגם שמירת העיר היא בכלל זאת ושכן מקובל בעם ישראל מדורי דורות, אך במידת היכולת מותר לעשות פעולות חוקיות כדי לא לשרת בצבאות הגויים.

ואלו דבריו בסיום התשובה:

"ומה שהאר"ך עוד להקשות אפוסקים אי יש כח במלך חוץ מענייני מסים ודיני ממונות, הנה בגמ' ב"ב מבואר להדיא (במפורש) דכחו גדול לשמירת העיר ולהצלתה ועיין שולחן-ערוך (י"ד סי' רמ"ג ס"ב): "אבל דבר שהוא צריך לשמירת העיר כגון חומות העיר ומגדלותיה החיוב על כל בני העיר", ועל כל פנים, בכל הדורות היו בני ישראל מקיימין בזה חוק המלכות על פי פקודת המלך נכנסים לצבא ואם למלחמה ואם לשלום ולא היה בזה פוצה פה ומצפצף שיש בזה איסור משום סכנת נפשות וכיוצא בזה... ופשוט נמי לכולי עלמא, דבמקומות כדין (כלומר - במשטרים דמוקרטיים בחו"ל - ש.ה.) אם יכול לעשות טצדקי שלא ליכנס יעשה וחייב לעשות להינצל ממכשולות, כך נראה לפי עניות דעתי" (שו"ת משנה-הלכות, חלק ט סימן שלט').

כתבו פוסקי זמנינו שהכלל של "דינא דמלכותא דינא" תקף לא רק במדינה בעלת שילטון מלוכני אלא גם במדינה בעלת שלטון ממשלתי נבחר (דמוקרטי).

וכפי שכתב הרב עובדיה יוסף לגבי מדינת ישראל:

"ונראה שגם במדינה שאין השלטון על פי מלך, אלא על פי ממשלה הנבחרת על ידי תושבי המדינה, שייך בהם הכלל דינא דמלכותא דינא בכל מה שנוגע לתשלומי מסים וארנוניות ומכס וכדומה. וראיה לכך מקושיית הגמרא (בבא קמא ק"ג ע"א) על המשנה נדרים (כח ע"א) נודרים לחרמים ולמוכסים, והרי אמר שמואל דינא דמלכותא דינא, ולא העמידוה בממשלה שאין שם מלך, וכמו שכתבו התוספות עבודה-זרה (דף י ע"ב) שברומי נשבעו שלא יהיה להם מלך אלא ממשלה של שלש מאות יועצים ע"ש. (וכעין הוכחת מרן הבית יוסף בחשן משפט סימן שסט לגבי מלכי ישראל.) וכן כתב בשו"ת הרשב"א חלק א (סימן תרל"ז) שכל שלטון של ישראל המושל במקומו דינו דין, והוא בכלל מה שאמרו דינא

דמלכותא דינא. וכדין מלך ממש, וראיה לזה ממה שאמר רבא (בבא קמא דף קיג ע"ב), תדע דאמרינן דינא דמלכותא דינא, שהרי שלוחיו כורתים אילנות דקלים לעשות מהם גשר, ואנו עוברים עליהם וכו'" (שו"ת יחוה"דעת חלק ה' סימן סד' וכן כתבו ה'ציץ־אליעזר' והישכיל עבדי').

ב

חיוב תלמידי חכמים במצות המלחמה

1

השתתפות תלמידי חכמים במערכות צבאות ישראל בימי קדם

בצבאות ישראל בימי קדם ניתן דגש מיוחד על השתתפותם בלחימה של אנשי קודש כפי האמור בעת מלחמת עמלק במדבר: "וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל יְהוָה: בַּחַר לָנוּ אֲנָשִׁים וְצֵא הַלָּחֶם בְּעַמְלֶק..." (שמות, יז, ט'). וברש"י (שם): "בחר לנו אנשים – גיבורים ויראי חטא שתהא זכותן מכריעתן". וכן הסביר הנצי"ב מוולוז'ין¹ ('העמק דבר', שם): "בתרגום יונתן תרגם: 'אלו בעלי פקודי'א', היינו גיבורים במלחמתה של תורה, שהמה מסוגלים ביחוד למלחמה טבעית".

כתב הרב 'בעליהטורים' (דברים, סוף פרשת שופטים, כא, ט'): "כי תעשה הישר – וסמיך ליה כי תצא למלחמה'. שאין יוצאין למלחמה אלא צדיקים". וכן כתב גם בדברים במקום אחר (פרק יב, כח'): "לומר שאין יוצאין למלחמה אלא צדיקים שעושים הטוב והישר". גם בימי השופטים מצאנו איזכורים מפורשים על כך, כאמור בשירת דבורה: "מִנֵּי אֶפְרַיִם שָׁרָשָׁם בְּעַמְלֶק, אַחֲרֶיךָ בְּנִימִין בְּעַמְמִיקָה, מִנֵּי מְכִיר יָרְדּוּ מְחַקְקִים, וּמִזְבֹּלוֹן מְשֻׁכִּים בְּשֶׁבֶט סִפְרָ" (שופטים, ה', יד'), והסביר הרד"ק (רבי דוד קמחי) (שם): "... והזכירה המתעוררים והמתחזקים אל מלחמות ה' ועתה שירדו למלחמה מן מכיר הגדולים והחכמים ואף על פי שהיה מעבר לירדן, התעורר והתחזק לבא למלחמה זאת וכן מזבולון ירדו אפילו הסופרים והחכמים ואין צריך לומר שאר העם, ומושכים בשבט סופר – פירוש החכמים והסופרים".

יתירה מכך, אף כהנים וראשי סנהדראות השתתפו באופן פעיל בלחימה, וכפי שמעיר הרד"ק (שמואל ב', כג, כ'): "ואף על פי שהיה בניהו (בן יהוידע) כהן ואסור להטמא למתים – להלחם באויבי ה' הוא מצוה, כשצוה הקב"ה להלחם בשבעה גוים ובשאר האומות

1. הרב נפתלי צבי יהודה ברלין (תקע"ז-תרנ"ג), ראש ישיבת וולוז'ין בליטא ומגדולי האחרונים.

המצרות לישראל לא חילק בין כהנים לישראל² וכן צוה להיות כהן משוח מלחמה ולהיכנס עם ישראל למלחמה והנה פנחס טימא עצמו למצוה כשהרג זמרי וכזבי וכן הלך למלחמת מדין עם ישראל".

וכפי שמצאנו מפורש בגמרא (בבא-בתרא, קכא:):

"יאיר בן מנשה ומכיר בן מנשה נולדו בימי יעקב, ולא מתו עד שנכנסו ישראל לארץ, שנאמר: 'ויכו מהם אנשי העי כשלישים ושהה איש', ותניא: שלשים ושהה ממש, דברי רבי יהודה; אמר לו רבי נחמיה: וכי נאמר שלשים ושהה? והלא לא נאמר אלא כשלישים ושהה! אלא זה יאיר בן מנשה ששקול כרובה של סנהדרין.

ואף דוד מלך ישראל משתבח ואומר כי השתתפותם של חסידי ה' במלחמה זוהי הדרם, "לעשות נקמה בגוים תוכחת בלאמים: לאסר מלכיהם בזקים ונכבדיהם בכבלי ברזל: לעשות בהם משפט כתוב – הדר הוא לכל חסידיו הללויה" (תהילים, קמט', ז"ט').

ואף בימי הבית השני, לכל אורך קיומו, מצאנו כי לוחמי צבאות ישראל נלחמו מתוך אמונה בה', קיימו מצות ועסקו בתורה, כמפורט בספרי החשמונאים והמכבים, בספרי יוסף בן מתתיהו (מלחמת היהודים וקדמוניות היהודים) ובספרי היסטוריונים נוכרים. ביטוי מובהק לכך מצאנו בתפילת 'על הניסים', שחברה בידי אנשי כנסת הגדולה:

"על הנסים ועל הפרקן ועל הגבורות ועל התשועות ועל הנפלאות ועל הנחמות שעשית לאבותינו בימים ההם בזמן הזה. בימי מתתיהו בן יוחנן כהן גדול חשמונאי ובניו כשעמדה מלכות יון הרשעה על עמך ישראל להשפיקם תורתך ולהעבירם מחקי רצונך ואתה, ברחמיך הרבים, עמדת להם בעת צרתם: רבת את ריבם דנת את דינם נקמת את נקמתם מסרת גבורים ביד חלשים ורבים ביד מעטים וטמאים ביד טהורים ורשעים ביד צדיקים וזדים ביד עוסקי תורתך ולך עשית שם גדול וקדוש בעולמך ולעמך ישראל עשית תשועה גדולה ופרקן פהיום הזה. ואחר כן, באו בניך לדביר ביתך ופנו את היכלך וטהרו את מקדשך והדליקו נרות בחצרות קדשך וקבעו שמונת ימי חנכה אלו להודות ולהלל לשמך הגדול".

2. אודות הקשר שבין בגדי כהונה למדי הצבא כתב 'בעל הטורים' בפירושו לתורה (ויקרא, פרק ו', ג'): "מדו בד" – "מדו" – ב' במסורה. "ולבש הכהן מדו בד". "ויואב חגור מדו לבושו" (ש"ב כ, ח). שבגדי כהונה היו כעין בגדי מלחמה... ובזכותם היו מתגברין במלחמה.

2

השתתפות תלמידי חכמים במלחמת מצוה

מובא במשנה: "... אבל במלחמת מצוה הכל יוצאין ואפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה" (משנה, סוטה פרק ח', משנה ז', ורמב"ם הל' מלכים, הובא לעיל). וב'ערוך'³ בערך 'אנגריא' כתב: "... וכל שכן תלמידי חכמים".

וב'קרבן אורה'⁴ (סוטה מד, ב) כתב: "... משמע הכא דבמלחמת מצוה הכל יוצאין, ואפילו תלמידי חכמים צריכין ליבטל מלימודן".

3

חילוקים שונים בין דין פטור מיסים

לבין דיני השתתפות ממונית בהיטלי שמירה

במאמרו "זאת תורת ההסדר" (תחומין ז', תשמ"ו 314-329, מוסר אביב עמ' 195-216) כתב הרב אהרון ליכטנשטיין (תמצ"ג-תשע"ה) ראש ישיבת הרעציון:

"הגמרא בבבא בתרא (ז, ב) מוסרת: 'רבי יהודה נשיאה רמא דשורא אדרבנן (רש"י - הטיל יציאת חומת העיר על החכמים כמו על שאר בני אדם). אמר ליה ריש לקיש: רבנן לא צריכי נטירותא, דכתיב אספרם מחול ירבון. אספרם למאן וכו', אלא הכי קאמר: אספרם למעשיהם של צדיקים מחול ירבון. וקל וחומר, ומה חול שמועט מגין על הים, מעשיהם של צדיקים שהם מרובים לא כל שכן שמגינים עליהם. כי אתא לקמיה דרבי יוחנן, אמר ליה: מאי טעמא לא תימה ליה מהא, 'אני חומה ושדי כמגדלות'. 'אני חומה' - זו תורה, 'ושדי כמגדלות' - אלו תלמידי חכמים".

הגמרא מרחיבה את הדיבור על פטור תלמידי חכמים ממסים מסוימים, ואף מצטטת פסוקים שונים - מן התורה, מן הנביאים ומן הכתובים - כמקור לדבר. ובכן, בוקע ועולה הטיעון, הוא הדין בשירות צבאי; היות ורבנן לא צריכי נטירותא הם פטורים מלשרת ועליהם להתמסר אך ורק לתורה.

אך, ההקבלה לשירות צבאי היא מפוקפקת ביותר. מבחינה הלכתית צרופה התשלום עבור החומה המוזכר בסוגיא אינו קשור עם מצוה כל שהיא. הוא

3. ספר יסוד בפרשנות הש"ס, נכתב ע"י רבנו נתן מרומי, אשר חי בראשית תקופת הראשונים.

4. פירוש מפורסם על הש"ס מאת הרב יצחק מינקובסקי (תקמ"ח-תרי"ב), שהיה רבה של קרלין.

כרוך בחובה להשתתף בהוצאות ציבוריות מהן אדם מפיק תועלת. נקודה זו מתחזרת כשמלה מתוך הקשר הדברים, שכן ההיטל מופיע במשנה הפותחת: "כופין אותו לבנות בית שער ודלת לחצר" (רש"י – "להיות שומר הפתח יושב שם בצל ומרחיק את בני רשות הרבים מלהציץ בחצר"), ושני התשלומים מוזכרים ברמב"ם בהלכות שכנים; והיא משתקפת בעובדה שהתשלומים מתחלקים לפי מידת התועלת, כמבואר בסוגיא ובראשונים על אתר. ממילא, ברור שמי שאינו נהנה במישרין כלל פטור לגמרי. דיירים ללא רכב אינם משתתפים דרך כלל בהוצאות אחזקת מגרש החניה... אך המצב שונה לחלוטין כשמדובר על חובה שכל כולה מעורה דווקא באחריות כלפי אחרים כאחרים. האם יהא מי שמעלה על דעתו כי חיוב היחיד להשתתף במלחמת מצווה הגנתית – ל"עזרת ישראל מיד צר שבא עליהם", כלשון הרמב"ם (פ"ה מהלכות מלכים הלכה א') – נעוצה אך ורק בעובדה שאף הוא, כרגע או פוטנציאלית, בסכנה?... מנקודת מבט תורנית, אין לאפשרות זו שחר – מה עוד, כשאנו משכילים להבין כי חובת השירות הצבאי מושרשת בחיוב הכללי של גמילות חסדים ולא רק במצות מלחמה⁵.

ובכן, הגמרא בבבא בתרא אינה מספקת נימוק כל שהוא לפטור מוחלט ומקיף משירות צבאי עבור תלמידי חכמים. הם אמנם אינם זקוקים לשמירה, אך אחרים פחות משוריינים; וחובתם להיחלץ להגנת נזקקים עומדת בעינה. וכן, הרי מצינו שאין תלמידי חכמים פטורים מלהשתתף בנטל עניינים חיוניים ממש – כגון "תקון הדרכים והרחובות" לדעת הרמב"ם שם; אספקת מים, לפי רש"י (ב"ב ט"ז ד"ה "לכריא פתיא"); או כללית, "דבר שצריך לחיי האדם", כדברי המחבר (יו"ד סימן רמ"ג ס"ב). ומכאן שאף ביטחון אינו כלול בפטור המקיף, שכן הוא נחוץ "לחיי האדם". ויש להוסיף כי כל פטור הבנוי על הסוגיא בבבא בתרא תלוי כמובן בהגדרת תלמיד חכם – נושא המתעורר בכמה הקשרים".

על חיוב תלמידי חכמים להשתתף בהיטלי ביטחון ושמירה כתב הרדב"ז – רבי דוד בן זמרא (רל"ט של"ד) – אב"ד במצרים ומגדולי הפוסקים:

5. עיין לעיל בדברי הרב ליכטנשטיין שהובאו בפרק א', סע' ב: "השירות בצה"ל – מבט אמוני ומשמעות רוחנית".

שאלה: שאלת ממני אודיעך דעתי על מחלוקת אשר נפל בירושלם בין הבעלי-בתים ובין החכמים על ענין פריעת שומרי השכונה.

תשובה: כבר ידעת דאמרינן בבבא־בבא בתרא אמר רב יהודה הכל לאגלי גפא ואפילו מייתימי אבל רבנן לא צריכי נטירותא וזה מוסכם לא נפל בו מחלוקת. אבל במס המוטל אקרקפתא דגברא הוא דאיכא פלוגתא אם חייבים הצבור לפרוע בעדם או לא. וכבר נהגו לשמוע למיקול ופורעין הכול. אבל בנידון דידן אפילו האומרים שאין החכמים חייבין לפרוע כסף גולגלתא, מודים הם דחייבים החכמים לפרוע בשמירות. דבשלמא היכא שהמלך או שר העיר מצוה להניח שומרים בכל שכונה ושכונה או שיצאו הם בעצמם לשמור כל אחד ואחד לילו, בכי האי גוונא החכמים פטורים דלא בעו נטירותא ופורעין הבעלי-בתים עליהם, ואם צריכין לשמור בעצמם יצאו הם ולא החכמים דרבנן לאו בני מיפק באכלוסא ניהו. אי נמי שאין המלך מצוה ולא כופה אותם ובני העיר צריכים לשכור שומרים, החכמים פטורים כדכתיבנא. אבל בנידון דידן, הבעלי-בתים אומרים אין אנחנו צריכין שומרים כי עניים אנחנו והחכמים צועקים לאמר תעמידו שומרים והם בעצמם מודים דבעו נטירותא. היש מן הדין או כן הסברא שיכופו את הבעלי בתים להעמיד שומרים ולא יסייעו עמהם ולכופו אותם? על כיוצא בזה לא אמרה אדם מעולם, ואי אמרה לא צייתנין ליה כי לקתה מדת הדין...

מסופק אני אם יש עתה "מאן דלא בעי נטירותא" איני נכנס בחקירה זו עתה, כי דברי יעציבו את קצת חכמים ולכן השתיקה טובה מהדבור ומכל מקום מה שכתבתי נראה לי ברור בלי חולק ומכל מקום אם הדבר ברור שגם הבעלי-בתים צריכין שמירה ואין טוענים כך אלא כדי שיסייעו החכמים עמהם בזה הדבר ברור שאם החכמים טוענים לא בעיא נטירותא אי נמי (אם גם) דשתקו אינם חייבים לסייע אותם, אבל אם הם מודים דבעו נטירותא וצועקים לאמר: "תעמידו שומרים", הדבר ברור אצלי דחייבים לסייע עמהם דהודאת בעל דין כמאן עדים והא אמרו דבעי נטירותא וכל שכן במה שאני רואה בירושלם שנתרבה עין הגנבים בשביל החכמים שאין לבושם כלבוש הבעלי בתים ונראין מכובדים יותר מהם וכל שכן, שיש בדבר ספק נפשות כאשר הוא מפורסם ואין ראוי שיהיה בדבר התרשלות. והנראה לעניות דעתי כתבתי (שו"ת הרדב"ז, חלק ב', סימן תשנב').

וכן כתב החתם־סופר, שתלמידי חכמים מחויבים להשתתף בתשלום ממון עבור מיסי ביטחון ושמירה הנובעים מכורח שמירת הממלכה:

... דעד כאן לא קפטרו רבנן אלא ממס וחומה, שהם מצד גלות ישראל, וכדמשמע מקרא "כל קדושיו בידך", אבל שמירה כדרך שמלכות נשמרים ממלכויות אחרים גם תלמיד חכם חייב" (רבי משה סופר (תקכ"ג-ת"ר) מגדולי האחרונים, חידושי החתם סופר, בבא בתרא, דף ח ע"א).

4

מלחמה של כלל ישראל – כעבודת ה'

כבודם של ישראל ככבודו של מקום

"וַיִּדְבֶּר ה' אֶל מֹשֶׁה לֵאמֹר. נִקְם נִקְמַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֵת הַמִּדְיָנִים" (במדבר לא, א"ב).
 "וַיִּדְבֶּר מֹשֶׁה אֶל הָעָם לֵאמֹר... לָתֵת נִקְמַת ה' בְּמִדְיָן" (פס' ג).
 רבים מן המפרשים תמהו, מה ראה משה רבנו לשנות מדברי ה' שנאמרו לו. רש"י כתב:
 (ד"ה נקמת ה') "שהעומד כנגד ישראל כאילו עומד כנגד הקב"ה".

קדושת מחנה ישראל – דביקות מיוחדת בשכינה

"שנצטוינו כשיצאו חילותינו למלחמה שנכין ונייחד לחיל מקום ידוע שיהיה שם כל איש יוצא לעשות צרכיו, כדי שלא יעשו צרכיהם בכל מקום ובינות המלונות כמו שיעשו האומות, ועל זה נאמר (דברים כ"ג, י"ג): 'ויד תהיה לך מחוץ למחנה וגו'". ולשון ספרי, אין יד אלא מקום, שנאמר (שמואל א' ט"ו, י"ב): 'והנה מציב לו יד'.

משרשי המצוה כענין שכתוב בפרשה 'כי ה' אלקיך מתהלך בקרב מחנך וגו' והיה מחנך קדוש וגו', כלומר, שנפשותן של ישראל דבקות בשכינה לעולם, וכל שכן במחנה שכולן נקיי הנפש, כי כל הירא מעברות שבידו כבר הלך לו ושב אל הבית ונשארו הטובים אשר רוח אלקים שוכן בתוכם, וראוי להם לעמוד בנקיות כאשר ידוע ומפורסם שהנקיות מדה מן המדות הטובות המביאה לידי רוח הקדש, וכדדרש רבי פנחס בן יאיר בפרק קמא דעבודה זרה (כ"ע"ב). וגם יש בזה שבח לאומה כי יבואו אליהם מלאכי גוי ויראו מחניהם קדוש ונקי מכל טינוף" (ספר החינוך – מצוה תקס"ו – מצוה להתקין יד במחנה).

המהר"ל מפראג עומד על כך שביסוד פעולת המלחמה נמצאת התעוררות רוחנית נבדלת וייחודית, ואצל עם ישראל מקורה הינו מקור קדוש הנובע מיסודם של אבות האומה:

"ולפיכך כתיב: 'ללמד בני יהודה קשת' (שמואל ב' א' יח'), כי ראוי מלחמה זאת שהיא ע"י קשת לבני יהודה דוקא, כי נקרא יהודה על שמו של הקב"ה, והמלחמה כמו זאת היא בכח האבות אברהם יצחק ויעקב, כי זכותם של אבות עומדת נגד האומות ועל ידם ישראל עושים מלחמה, וכח שלהם כח נבדל הולך כחץ" (ספר חדושי אגדות, חלק רביעי עמוד נה – מסכת עבודה זרה).
דברים יסודיים בעניין המלחמה כאופן של עבודת ה' כתב הראי"ה קוק, בהתייחסות לעניין שאלת השתתפות בני שבט לוי במלחמות ישראל:
"ונראה דאף על פי שאין שבט לוי עורכין מלחמה, היינו לעשות מלחמה פרטית כמו שאפשר שיזדמן ששבט אחד עושה מלחמה בשביל התנחלות שלו, שימצא לו בזה. אבל כשכל ישראל יוצאין למלחמה, מחויבים גם הם לצאת. ומלחמה של כלל ישראל זאת היא גם כן עבודת ה', שכל מי שהוא מיוחד יותר לעבודת ה' הוא שייך לה יותר משאר כל העם" (הראי"ה קוק, שבת הארץ, חלק ג', עמ' 254-255, מהדורת מכון "התורה והארץ").

ואכן, מצאנו דברים מפורשים בעניין יציאת תלמידי חכמים למלחמה כדבר פשוט וברור אצל אחד מבכירי תלמידיו של רבי חיים מוולז'ין, הכותב:
"ובוודאי שעשו אברהם ואסא כדן, ומפני שהיה מלחמת מצוה הותר לבטל תלמוד תורה, דלמלחמה הוצרכו אנשים צדיקים שאינם מתייראים מעבירות שבידם, ומצינו שהלכו למלחמה תלמידי חכמים הרבה, כמו שמבואר בפוסקים לרוב" (רבי אליהו רגולר מקאליש (תקנ"ד-תר"י), יד אליהו, חלק הפסקים, סי' מ"א, כ"ז ע"א).

5

גיוס מתוך "רוממות רוחנית"

הרב אברהם שפירא (תרע"ז-תשס"ח)

הרב הראשי לישראל, ראש ישיבת "מרכז הרב", מה"ס "מנחת אברהם"

"הבעיה של נשיאת עול של תורה יחד עם עול של חיזוק מדינת ישראל על ידי גיוס לצה"ל היא בעיה שבישיבות הגבוהות נפתרה. קודם אדם צריך לבסס את שיעור קומתו בתורה על ידי שקידה בתורה, ורק אחר כך מתגייס מתוך חיזוק רוממות רוחנית ולא מתוך חולשה רוחנית. מקובל אצלנו בישיבה ששמונים אחוז מתגייסים במוקדם או במאוחר..." (תשובה משנת תש"ן, מורשה עמ' רח' ועיין בספר "אהבתי תורתך" עמ' קסו'-קעה', א"א כרמון: עורך, ירושלים תשע"ז).

הערת המלקט: כידוע, נושא גיוס בני הישיבות נתון במחלוקת הלכתית והשקפתית גם בקרב גדולי ישראל הרואים במדינת ישראל 'אתחלתא דגאולה' ולא רק בקרב גדולי הציבור החרדי לגווניו, ולא באנו בספר זה להכניס ראשנו בין הרים גדולים. עבור הקורא שאינו בקיא בפרטי השיטות, מצורפת סקירה קצרה בעניין המחייבים והפוטרים בחורי ישיבה מחובת השירות הצבאי כיום.

בין התומכים במתן פטור מוחלט (או 'דחייה' שאיננה מוגבלת בזמן) בעתות שגרה לבחורי ישיבות משירות צבאי בזמננו:

הרב יעקב משה חרל"פ (ותלמידיו הרב משה צבי נריה, הרב אברהם צוקרמן והרב שאול ישראלי; 'הצופה', א' טבת תשמ"ז), וכן הייתה דעתם של הרב צבי פסח פרנק (הקדמה לספר 'הלכות מדינה') ותלמידו, הרב א"י וולדנברג ('ציץ אליעזר'), הרב חיים דוד הלוי ('עשה לך רב', חלק א' שאלה כ"א), הרב מרדכי אליהו (שו"ת הרב הראשי ח"א, סי' ג), הרב שלום משאש (שמ"ש ומגן, ח"ג, חיו"ד סי' כ') וכן היא דעתם של רוב הרבנים החרדים כיום (נציין את הרב שך ועמו פוסקים ליטאים בכירים נוספים, וכן דעת הרב עובדיה יוסף, הרבי מליובאוויטש וגדולי תורה רבים), אם כי אצל חלק ניכר מהם אין זאת מעיקר הדין, כי אם בתור 'הוראת שעה מתמשכת' או כהוראת 'דעת תורה' מאת החזון איש והרב איסר זלמן מלצר שניתנה לאחר חורבן יהדות אירופה בשואה ולאור שיקולים רוחניים נוספים הקשורים לאופייה של מדינת ישראל בדורנו.

בעניין זה, חשוב להביא את עדותו של הרב יעקב ב. פרידמן, עורך כתביו המחשבתיים של הרב חיים יעקב גולדוויכט (תרפ"ה-תשנ"ה), מייסד ישיבת "כרם ביבנה", כפי ששמעה מהרב גולדוויכט עצמו:

"ברגע של גילוי לב סיפר לי הגר"ח גולדוויכט סיפור מדהים שנשא באמתחתו. בפרוץ המדינה, היה ההסדר עם בן גוריון בדבר 'תורתו אומנותו' חסר גיבוש, ושלטונות הצבא הערימו מוקשים בדרך להשגת הדיחוי. עלו אפוא הרב גולדוויכט וקומץ בחורים למעונו של מרן ה'אבן האזל'. לרבי איסר זלמן היו קשרי ידידות עם הרב הראשי דאז; הם ביקשו מרבי איסר זלמן שיפעיל את השפעתו על הרב הרצוג על מנת שיקל את נתיב החתחתים הזה. הרהר רבי איסר זלמן שעה קלה, והשיב כך: "השולחן ערוך פוסק שעכו"ם שצרו על עיירות ישראל בעיר הסמוכה לספר אפילו על עסקי קש ותבן מחללין עליהן שבת, אפילו לא באו עדיין אלא רוצים לבוא" (או"ח שכט וברמ"א). מהאי טעמא, במצב שאנחנו שרויים בו בעת הזו עלינו לכאורה להתגייס לצבא לגונן על שארית הפלטה... אלא שרבי אברהם ישעיהו (ה'חזון איש') ואני נתיישבנו, והכרענו בדעתנו דעת תורה, שבתקופה הזו ובתנאים שנוצרו בארץ ישראל יש הכרח גמור בביסוס עולם התורה... ועת לעשות לה'... והרי זה

עניין המסור לגדולי התורה. בחורי ישיבה לא אמורים להתערב בו בשום דרך! (ייתד נאמן מוסף ש"ק, ויצא, תשע"ד, עמ' 32).

לעומת זאת, ידועה עמדתם העקרונית של הרבנים הראשיים לישראל, הרב יצחק אייזיק הרצוג (משואה ליצחק, ח"א, עמ' 273), הראשל"צ הרב בצמ"ח עוזיאל (קובץ תורני "הפוסק", ניסן תש"ח, סימן תתרפ"ד), וכן, של תלמידי הראי"ה קוק, הרב צבי יהודה קוק (מאמר 'למצות הארץ' ובספר 'צבא וישיבה' בהוצאת הרב אבינר) ו'הרב הנזיר' (מגילת מלחמה ושלום), בדבר חובת ההשתתפות של בחורי הישיבות במלחמת מצוה.

עמדה זו מתורגמת כיום להדרכה מעשית בדבר גיוס של בחורי ישיבות לצה"ל לאחר ש'מילאו כרסם בש"ס ובפוסקים' במשך מספר שנים – וכך מקובל בישיבת 'מרכז הרב' ובנותיה להתגייס לצה"ל לאחר מספר שנות לימוד בישיבה (וכך הייתה הדרכת מורי ורבי, הרב אברהם שפירא, ביחס לרוב הבחורים בישיבה). וכן היא עמדתם של רוב ראשי ישיבות 'ההסדר', ובהם הרב אהרון ליכטנשטיין, ויבדלח"א, הרב דב ליאור ('דבר חברון', השקפה וענייני אמונה, עמ' 46, תשע"א), והרב נחום אליעזר רבינוביץ (מלומדי מלחמה, סי' א). בזמן מלחמה ממש, זוהי גם דעת הגאונים הגרש"י זוין, הרב גוסטמן ('קונטרסי שיעורים'), 'הרב חיים דוד הלוי' ('עשה לך רב', שם), 'הציץ אליעזר' עצמם, וגדולי תורה נוספים.

כמו כן, כאשר בחור או אברך מסיימים את לימודיהם בישיבה מכל סיבה שהיא, אין הם נכללים יותר באופן פשוט בגדר הפטור של "תורתו אומנותו" וממילא חלה עליהם חובת ההשתתפות במערכות ישראל, אלא אם כן קיבלו מצה"ל פטור מחיוב זה⁶.

6. נזכיר כאן שני תלמידי חכמים מוכרים שעשו מאמצים רבים על מנת לזכות לשרת שירות חובה בסיסי בכדי להיכלל במערך המילואים של צה"ל, והם: מו"ר הרב מנחם בורשטיין, ראש מכון פוע"ה בירושלים, והרב יהודה הרצל הנקין, מחבר שו"ת בניינים ונכד הגרי"א הנקין, שעם עלייתו מארה"ב נדבה רוחו אותו לשרת בצה"ל.

”הסיף והספר” – הרוח והכוח במשנת היהדות
הרב שלמה גורן

הרב הראשי לישראל, מייסד הרבנות הצבאית ומח”ס ”משיב מלחמה”

”מלמדת אותנו תורת ישראל, ומורים לנו נביאיו, שלא היתה אצלנו הפרדה בין נושאי דגל המוסר והרוח לבין נושאי דגל השחרור הפיזי ואפילו באמצעי לחימה וכיבוש. כל גדולי ישראל, מוריו ומנהיגיו הרוחניים בימי קדם, שילבו בנפשם את הכוח והרוח גם יחד. אישי הרוח נתנו גם את הדוגמה לגבורה עצמית בהתמודדות בשדות הקרב נגד אויבי ישראל ומשעבדיו. השתלבות זו שבין הסיף והספר עוברת כחוט השני בהיסטוריה היהודית לא רק בתקופת התנ”ך, כי אם גם אחרי כן בתקופת החשמונאים ולאחר חורבן הבית השני בתקופת המרד השני בימי בר כוכבא, ר’ עקיבא, ר’ שמעון בר יוחאי וחבריו... באותו רתת של קדושה בו אנו מקיימים תרי”ג המצוות שבתורה, בדחילו ורחימו בהם אנו מקיימים כל מצות עשה שבין אדם למקום, כן אנו עושים ומרגישים בעת שאנו מגנים על גבולות ישראל בפני צר ואויב, ללא התעטפות באיצטלא מזויפת של מוסר הנביאים וחזון השלום, כאשר זה נוגע לצפור נפשה של גאולת ישראל והגשמת חזון הנביאים...”

הדור הראשון והשני של החשמונאים, מתתיהו כהן גדול ובניו כהני ה’, וכי לא נתנו את המופת העליון לשילוב בין הקדושה לגבורה? ולאחר חורבן הבית השני, מי לנו גדול בתורה במעשים ובמסירות נפש מר’ עקיבא וחבריו, יוזמי המרד האחרון ונושאי כליו של בר כוכבא, עמודי התווך של התורה שבעל־פה, האם לא סימלו הם בדרכם את המאור שביהדות, בשלבם להלכה ולמעשה את גבורת הנפש עם גבורת הכוח, את תחית הרוח עם תחית הלאום, בעומדם ראשונים במערכות נגד משעבדי העם ומדכאיו? (תורת השבת והמועד, עמ’ 316-318, ערך והביא לדפוס: שלמה שמידט, ההסתדרות הציונית העולמית, המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה, אלון שבות, (תשמ”ב))

הופעת ”סוג חדש של לוחם” בצה”ל

”בשנים האחרונות חל גידול משמעותי במספר החיילים והקצינים הדתיים אשר משרתים בצה”ל בכלל, וביחידות המובחרות בפרט. חלקם למדו קודם גיוסם לצה”ל מספר שנים בישיבה, וחלקם למדו במכינות הקדם-צבאיות התורניות. חינוך זה מצא את

ביטויי בשני מישורים: באורך השירות ובאופי השירות. אבל החידוש הגדול נעוץ בעובדה שקם בצה"ל סוג חדש של לוחם, טיפוס חדש של קצין. לא עוד "חייל מסורתי", לא עוד "חייל דתי" וגם לא קצין "שומר מצוות", אלא זן חדש של לוחמים ומפקדים יראי-שמים המקפידים על מצוה קלה כחמורה. חיילים אשר במקום להקדיש את חופשתם לבילוי בפאבים ומסעדות, מקדשים אותה בלימוד תורה במכינות. קצינים שעמלים קשה כל השבוע אך לומדים תורה בסוף כל שבוע. והחשוב מכל, נכונותם הגבוהה להימלך בדעת תורה בכל הקשור לשירותם בצבא" (הרב איל משה קרים, 'קשרי מלחמה', עמ' א').

ג

מורכבות הפסיקה בהלכות צבא לעומת פסיקה הלכתית רגילה

1

"עת להרוג... כי כך נוסד העולם"

הנצי"ב מוולוז'ין (תקע"ז-תרנ"ג)

מייסד וראש ישיבת וולוז'ין, מח"ס "משיב דבר"

אחד מיסודות העולם, המוסר והתורה הינו איסור הרציחה והימנעות משפיכות דמים. עוד קודם שניתנה התורה לישראל, ניתן איסור זה לבני נח כציווי מפורש וכאיסור אוניברסאלי, כאמור: "שִׁפְךָ דָם הָאָדָם – בְּאָדָם דָּמוֹ יִשְׁפָּךְ, כִּי בְצֶלֶם אֱלֹקִים עָשָׂה אֶת הָאָדָם" (בראשית, ט, ו), בניגוד לכך, לכל אורך ההיסטוריה האנושית התקיימו מלחמות רבות. האם שפיכות דמים במלחמה הינה 'חוקית'?

על כך משיב הרב נפתלי צבי ברלין, (הנצי"ב מוולוז'ין, תקע"ז-תרנ"ג):

"מיד איש אחיו אדרוש את נפש האדם" (בראשית ט', ה'): אימתי אדם נענש? בשעה שראוי לנהוג באחווה, מה שאין כן בשעת מלחמה ועת לשנוא. אז עת להרוג ואין עונש על זה כלל, כי כך נוסד העולם. וכדאיתא בשבועות לה: 'מלכותא דקטלא חד משיתא לא מיענש', ואפילו מלך ישראל מותר לעשות מלחמת הרשות אף על גב שכמה מישראל יהרגו על ידי זה" (העמק דבר, בראשית ט', ה').

המלחמה נכללת בקטגוריה שונה של חוקיות עולמית ראשונית וכמוסכמה חברתית כלל אנושית. לתובנה זו, ישנן גם השלכות על גדרי ההלכה, כאשר גדריים הלכתיים רגילים של זהירות מסכנת נפשות או שמירה על חיי אדם באופן גורף נדחים מפניה, וכפי שממשיך להסביר הנצי"ב מוולוז'ין ("מרומי שדה", עירובין דף מ"ה):

"ובאמת מותר למלך להלחם אפילו מלחמת הרשות ואינו חושש לסכנת נפשות, דשאני מלחמה משארי סכנות..." וב'העמק דבר', (דברים כ', ח'): "אין איסור [=הסתכנות ופיקו"נ] במלחמה, כמו שאין המלך מוזהר מלעשות מלחמת הרשות הגורם סכנת נפשות, אלא מלחמה שאני, ועיין שבועות דף ל"ה ב'מלכות דקטלא וכו'', הכי נמי, אין איסור לאדם להכניס עצמו במלחמה ולסכן עצמו".

2

דיני מלחמה הם שרידים מ"משפטי המלוכה" שהיו נוהגים באומה בימי קדם
הראי"ה קוק (תרכ"ה-תרצ"ה)

מייסד הרבנות הראשית לארץ ישראל וישיבת "מרכז הרב", מח"ס "שבת הארץ"

כבר הבאנו לעיל¹, את דברי הראי"ה קוק בעניין סיכון עצמי בעת יציאה למלחמה. כאן נחזור על ההיבט העקרוני הנלמד מדבריו בעניין המלחמה כשייכת להלכות ציבור ולא להלכות היחיד, ומשום כך ישנם שיקולים רחבים הרבה יותר בעת העיסוק בהלכות מלחמה.

"... דעל כרחך עניני הכלל דמלחמות יוצאים הם מכלל זה ד"וחי בהם"². שהרי גם מלחמת רשות מותרת היא, ואיך מצינו היתר להכניס נפשות רבות בסכנה בשביל הרווחה? אלא דמלחמה והלכות צבור – שאני. ואולי הוא מכלל משפטי המלוכה, שהיו ודאי רבים ונמסרים באומה, כמו שכתב הרמב"ם פרק ג-ד [הלכות] מלכים... וכל אלה ועוד כיוצא בהם הם שרידים שנשארו לנו ממשפטי המלוכה, שהם אינם על פי גדרי התורה של הלכות יחיד... ומהם גם כן דיני המלחמה, בין מלחמת מצוה ובין מלחמת רשות, ואי אפשר ללמוד מזה למקום אחר" (שו"ת משפט כהן, סימן קמג').

1. היסודות ההלכתיים של מלחמת מצוה בזמן הזה, סע' 6.
2. וכן כתב הראי"ה קוק הלכה למעשה: "על כן כאשר הקרן הקיימת לישראל כל עיקר העסק שלה היא לקנות חבלי אדמה בא"י להוציא אותם מידי הגויים ולהכניסם לידי ישראל, הרי זו בכלל מצוות כיבוש א"י השקולה ככל המצוות שבתורה. והראיה, שהרי מעיקר הדין חייבה אותנו התורה לעסוק בזה אפילו ע"י מלחמה, ובדרך הטבע במלחמה יש תמיד סכנת נפשות. וכל המצוות שבתורה כתוב בהם 'וחי בהם' מה שאין כן בכיבוש הארץ. ואם שאין לנו כעת עסק בכיבוש מלחמה, אבל כיבוש ע"י קנין שיש בידינו לעשות, הרי מחויבים להתאמץ בכל עוז לעסוק בזה בכל שלהבת הקדושה של עבודת השי"ת" (חזון הגאולה, הרב מאיר בראילון (עורך), ירושלים, תש"א, דף רכ"ב).

חריגה מהכלל הרגיל הנוהג בשאר המצות של "וחי בהם"

כתב **ספר החינוך** (מצוה תכה) בעניין מצות הריגת שבעה עממין: "והעובר על זה ובא לידו אחד מהם ויכול להורגו מבלי שיסתכן בדבר, ולא הרגו – ביטל עשה זו". על דברים אלו הקשה בעל ספר "מנחת חינוך", **רבי יוסף באב"ד** (תקס"א-תרל"ד), מעצם ההיתר לצאת למלחמה הכרוך בסכנת נפשות, ואם כן, מדוע שלא יתחייב האדם בהריגת אדם המשתייך לשבעת העממים גם במקום סכנה, והוא נשאר בקושיה על דברי ספר החינוך. ואלו דבריו:

"וצריך עיון, נהי (ברור) דכל המצוות נדחים מפני הסכנה, מכל מקום, מצוה זו דהתורה ציוותה ללחום עמהם וידוע דהתורה לא תסמוך דיניה על הנס, כמבואר ברמב"ן, ובדרך העולם נהרגים משני הצדדים בעת מלחמה, אם כן, חזינן דהתורה גזרה ללחום עמהם אף דהוא סכנה. אם כן, דחוויה סכנה במקום הזה ומצוה להרוג אותו אף שיסתכן, וצריך עיון (מנחת חינוך, מצוה תכה) ובמצוה תרד".

את יסודו של המנחת חינוך מרחיב הרב **וולדנברג** (תרע"ו-תשס"ז), בעת עיסוקו בשאלה כיצד מותר לאדם להכניס עצמו למצבי סכנה עבור חברו.

"... נשאלתי מה יהא הדין בזה במלחמה, אם חייל מחויב או רשאי להכניס את עצמו בספק סכנה כדי להציל את חברו החייל מסכנה ודאית, כגון שמוטל פצוע בשטח מסוכן וחשוף לאויב, ואם לא ימהר ויחיש להוציא אותו מהשטח ימות בודאי מפצעיו, וכל הדומה לזה... אבל לאחר העיון נראה, **דיש לומר דבמלחמה שאני** (דין מלחמה שונה מהותית). וכשם שהותרה עצם המלחמה למסיבותיה ולמשימותיה ולהכניס בסכנה עם רב, כך אחת מהלכותיה היא שכל אחד ואחד מאנשי הקרב מחויב למסור את נפשו להציל את משנהו מסכנה שנקלע בה מגרמת המלחמה..." (שו"ת ציץ אליעזר, חלק יב, סימן נז).

בתשובה מאוחרת יותר הרחיב הרב **וולדנברג** את הסברו:

"במלחמה אם מחויבים, או על כל פנים, מותרים, להכניס את עצמם בספק סכנה כדי להציל את חברם החייל המוטל פצוע בשטח מסוכן וחשוף לאויב. בהיות וכן שלמדנו מהאמור דמלחמה שאני, מסתבר לומר, דכשם שאי אפשר ללמוד מהמותר במלחמה שיהא מותר גם למקום אחר, כך אי אפשר גם ללמוד מהאסור במקום אחר שיהא אסור גם גבי מלחמה, זאת אומרת, דכשם שהכלל של 'וחי בהם' לא חל במלחמה, כך מסתבר לומר שגם הכלל של: 'וחי אחיך

עמך', שדורשים חיך קודמים (לחיי חברך), גם כן לא חל במלחמה, אלא כל אנשי המלחמה כאיש אחד מחויבים למסור כל אחד ואחד את נפשו בעד הצלת חייו של משנהו. וגם דבר זה נכנס גם כן בכללי הלכות צבור ובגדר הנהגת המדינה ותקנתה.

... ואם כן, נראה דמינה, דאותו הדבר יש לומר נמי בכה"ג (באותו אופן) גם בנוגע למלחמה, דמכיון שמצינו שלא הקפידה תורה בה על איבוד נפשות מישראל, לא ילפינן לה תו איפוא משאר ספיקות בעלמא שהדין הוא שאיננו מחויב ליכנס בספק סכנה להצלת חבריו מודאי סכנה, אלא אמרינן דבמלחמה שאני ולא אזלינן בה לקולא לדידיה, אלא מחויב וצריך להכניס עצמו בספק סכנה כדי להציל את חבריו מודאי סכנה, ואפילו מספק סכנה" (שו"ת ציץ אליעזר, חלק יג' סימן ק').

4

דין קידוש־השם דוחה סיכון עצמי של יחידים במלחמה
הרב שאול ישראלי (תרט"ט-תשנ"ה)

חבר מועצת הרה"ד וראש ישיבת "מרכז הרב", מח"ס "חווות בנימין"

דרך אחרת ליישב את היתר סיכוננו של היחיד עבור זולתו מול חובת שמירת הנפש, כתב הרב שאול ישראלי. לשיטתו, גדר מלחמת מצוה נובע מחיוב קידוש השם ועל כן הוא דוחה את הדין הפרטי של "פיקוח נפש" של היחיד, וכפי שכתב:

"נראה שגדר מלחמת מצוה בעזרת ישראל מיד צר הוא מדין 'קידוש השם', שבזה שכל איש ישראל שיכול לעשות זאת יוצאים חוצץ כולם כאיש אחד נגד הרוצחים שמגמתם לפגוע באנשים מישראל, שם שמים מתקדש... שהמערכה נגד ישראל היא חירוף וגידוף כלפי מעלה, והמלחמה על כבוד ישראל היא מלחמה לקידוש שם שמים, לעומת חילול שמו בחירוף מערכות ישראל... מכיון שזה מגדר של 'קידוש השם' אין קיימות בזה השאלות של פיקוח נפש, שכל עיקרו של קידוש השם מחייב מסירות נפש ולא שייך בזה המצוה של 'וחי בהם'... ובמלחמה כאמור אין אנו מביאים בחשבון כלל את האפשרות של סכנת נפשות ושיקולי פיקוח נפש אינם קיימים כלל" (חווות בנימין, א', סימן יז, סעיפים ח"ט).

הלכות מחודשות ללא רציפות של פסיקה מדור דור

הרב שלמה גורן (תרע"ח-תשנ"ה)

הרב הראשי לישראל, מייסד הרבנות הצבאית, מח"ס "משיב מלחמה"

עם תקומתה של מדינת ישראל, נוצרה לראשונה מזה כאלפיים שנה אפשרות הלכתית להקים לתחייה את אותן הלכות ציבור ומדינה שאבדו מאיתנו בזמן הגלות הארוכה, אך בשונה מיתר תחומי ההלכה הרגילים, בתחומים אלו אנו חסרים מסורת פסיקתית מובהקת והדבר יוצר קשיים רבים. על כך כתב הרב שלמה גורן בפתח ספרו הגדול "משיב-מלחמה":

"... לפנינו איפוא שאלות ותשובות אקטואליות, שהתעוררו בששת המלחמות של ישראל, בהן השתתפתי אישית... שונה היא פסיקה זו מפסיקה הלכתית אזרחית רגילה, ושונה הוא ספר זה מכל ספרי השו"ת, באשר הנושאים שבספר זה אין להם מסורת רצופה של פסיקה מדור דור... מאז מלחמת בר כוכבא... לא היו הלכות מלחמה, צבא ובטחון-לאומי אקטואליות בחיי העם. קרוב לאלפיים שנה הופיעו בעיות אלו כ"הלכתא למשיחא"... כדי למצוא מקורות הלכתיים והיסטוריים מוסמכים לפתרון של אלפי הבעיות ההלכתיות של צה"ל, היה הכרח לאסוף, ללקט ולקבץ כעמיר גרנה את שברירי ההלכות, המנהגים והנהלים שהיו קיימים בצבאות ישראל בימי קדם... מִיָּם שָׁנֵי התלמודים, הבבלי והירושלמי, ממדרשי תנאים והאמוראים ושאר ספרות ההלכה מימי עולם ומשנים קדמוניות. כמו כן, השתמשנו בספרי החשמונאים ובשאר ספרים החיצוניים וספרי ההיסטוריה המקובלים עלינו, כגון ספריו של יוסף בן מתתיהו הכהן וחבריו (משיב מלחמה: שאלות ותשובות בעניני צבא, מלחמה ובטחון, חלק א, עמ' 10, ירושלים: האידרא רבה ומסורה לעם, תשנ"ד).

דוגמה מובהקת לדרכו של הרב גורן לראיית הלכות מלחמה כתחום הלכתי ייחודי הינה שיטתו בעניין היתר לחימה בשבת³.

3. ראה לעיל: היסודות ההלכתיים של מלחמת מצוה בזמן הזה, סע' 5 – "עד רדתה".

6

בין 'חומרא' ל'קולא' בפסיקה לחיילים
הרב מרדכי אליהו (תרפ"ט-תש"ע)
הראשון לציון, מח"ס "מאמר מרדכי"

"צבא ישראל צריך להתנהג במחנה בחומרא יתרה⁴, וכלשון הכתוב: "כי תצא מחנה על איביך ונשמרת מכל דבר רע" (דברים כ"ג, י'). מפרש רש"י: "שהשטן לא יקטרג בשעת הסכנה". וכן נאמר: "והיה מחניך קדוש" (שם טו). "ולא יהיה הכל מופקר כמחנות העכו"ם" (רמב"ן). ואף על פי כן, יש מקרים מסוימים בהם יש קולות לחיילים, וכשהקולא היא לפי ההלכה ולפי הדין, זה בכלל "ונשמרת מכל דבר רע", וכשמנתהגים עפ"י ההלכה – ה' מתהלך בקרב המחנה. היינו, לא הכל מותר ולא הכל אסור. וישנם דינים מיוחדים המקלים על החיילים בעת מילוי תפקידם" (מתוך דברי הסכמה לשו"ת 'המורים בקשת', הרב מיכאל רובין, ח' תשרי תשנ"ט).

7

קו מנחה בפסיקה לחיילים
הרב נחום אליעזר רבינוביץ
ראש ישיבת "ברכת משה", מח"ס "יד פשוטה" על "משנה תורה" לרמב"ם

"... מן הראוי להתוות בקצרה את הקו המנחה בפסיקה לחיילים... עלינו להתאמץ ככל האפשר לברר את עיקר הדין שלא להכביד על בחירי עם ההולכים בשם ה' אלקי מערכות ישראל, כדי שיוכלו למקד ולרכז כל מעיינם במשימות הקשות והנעלות המוטלות עליהם.

אולם דא עקא, שיש כאן בעיה חינוכית חמורה. אינה דומה קולא המזדמנת בגלל מקרה בודד של צער או בשל קיום מצוה, למצב מתמשך שצריך להקל בכמה וכמה מישורים יום אחר יום ושבת אחר שבת לאורך זמן. בפרט כאשר מדובר בלוחמי מלחמת מצוה שהותרו לגבם איסורי תורה החמורים, יש סיכון של שחיקת האישיות...

4. ראה עוד לעיל בפרק א' בספר זה, סימן ב' – מבט אמוני ומשמעות רוחנית, בדברי הרב אליהו שהובאו שם.

כדי למנוע הדרדרות רוחנית, חייבים לטפח מודעות לגודל המצוה שהחיילים עוסקים בה. גם במלאכתם האפורה היום-יומית יש לעורר את לבם שיראו בה מלאכת ה', שירגישו כי גם עיני ה' וגם עיני כל ישראל עליהם תמיד כי הם מקדשי השם הנכבד באמת. אם יש דברים שחייבים להקל בהם כדי להמנע מסיכון וצער, יש כנגדם ענינים אחרים שצריך להדר בהם יותר ויותר, והם אהבת ישראל וגמילות חסד לזולת, ובכך יתקיים 'והיה מחניך קדוש' (דברים כג, טו)...

המודעות הזאת שהשכינה שורה במחנה חייבים להשריש אותה היטב בחיילים גם לפני יציאתם לשרות הצבאי, ובייחוד יש להדגיש שכל רגע פנוי יוקדש ללימוד תורה אם מעט ואם הרבה, וזה ירומם את הלומדים ואף הרחוקים יתקרבו" (פתח דבר, 'מלומדי מלחמה', שו"ת בעניני צבא ובטחון, מעליות, תשנ"ג).

8

הדרכות ייחודיות בהלכות צבא מדיניות הרבנות הצבאית הראשית

"... 'והיה מחניך קדוש ולא יראה בך ערות דבר', מפסוק זה למדנו שיש לנהוג חומרה יתירה במסגרת הצבאית, שהרי מחנה ישראל, שכינה שורה בו. מאידך, כידוע, העיסוק האינטנסיבי במצות 'עזרת ישראל מיד צר' מעמיד לעיתים את הלוחמים במצבי דחק שונים ומחייב להקל עליהם לעסוק בשאר עניני עבודת ה' כפי שורת הדין, ללא הנהגות הנובעות מחשש לשיטות פוסקים יחידניות, ופעמים אף להנחותם לנהוג כשאר הדרכות חז"ל למצוי במקום דחק...

מתוך הכרה מעמיקה של מציאות החיים הצבאית, נדרשנו לתור אחר ההנהגה ההלכתית הראויה במסגרת הצבאית. פעמים, כשראינו צורך בדבר, כתבנו כיצד ניתן לנהוג במקום צורך, ולעיתים אף נצרכנו להנחות את החיילים כיצד ראוי לנהוג 'בשעת דחק'. לאור זאת מובן שאין לראות בהדרכות המובאות להלן דרך לרבים, וחלילה להשתמש בחיבור זה כמקור להקל שלא במקום הנצרך.

הנהגה זו של קיום מצוות התורה באופן שאינו מלא, סכנה לשמירת הקדושה וטהרת הרוח יש בה, ועל כן ראוי לחייל לזכור תמיד שעיסוקיו ומצבו נובעים ממצוה חשובה ומרכזית בחיי האומה, ומתוך שיקימנה בשלמות הכוונה והמעשה, מובטחנו שיתקיים בו "שומר מצוה לא ידע דבר רע", ואפשר אף שרמוז הדבר בפסוק המובא לעיל, לא רק שהשראת השכינה במחנה מחייבת לנהוג בו בקדושה, אלא השראת השכינה אף גורמת

שתהיה בו קדושה (תורת המחנה, שאלות ותשובות בעניינים שכיחים במסגרת השירות הצבאי למנהגי העדות השונות, ח"א, הקדמה, הרבנות הצבאית הראשית, ענף הלכה, הרב יצחק ריבלין (עורך)).

9

'בקיאות בהלכה' ו'בקיאות במציאות'
הכרעות הלכתיות ע"י גדולי התורה ויישומן על ידי בני תורה אנשי מעשה

את מי עדיף לשאול "הלכה למעשה" בצבא: גדולי דור שאינם מכירים את המציאות הצבאית באופן בלתי אמצעי אלא מפי מומחים, או תלמיד חכם הקטן מהם לאין ערוך, אך בקי באותה מציאות?⁵

הרב שלמה אבינר, התייחס לשאלה זו:

"אם מדובר בפסיקת עקרונות הלכתיים כלליים מחודשים, ודאי שגדולי הדור עדיפים. ויתר על כן: מסתבר שרק הם רשאים לפסוק בנדון. אבל אם מדובר בשימוש באותם כללים גדולים כדי לפסוק הלכה במציאות מסוימת מסובכת שיש להעריכה נכונה, אזי תלמיד חכם שחי אותה מציאות הינו עדיף. משל למה הדבר דומה, בהגדרת הפסד מרובה, הפוסקים שלנו עם כל גדולתם נמנעו מלקבוע סכום כספי, אלא קבעו גדר: הכל כפי ראות עיני המורה. כן הוא לגבי שעת הדחק" (דברי הקדמה לשו"ת 'כחיצים ביד גיבור', ח"ב, מאת הרב אביחי רונצקי (תשי"ב-תשע"ח), הרב הראשי לצה"ל, לשעבר).

5. דוגמא מעניינת להתלבטות בשאלות של יישום הוראת גדולי תורה במציאות צבאית, נוכל לראות בקובץ 'תחומין' (חלק שלישי, תשמ"ב, עמ' 23 ובחלק רביעי, תשמ"ג עמ' 241-251) בעניין תוקפן ההלכתי של הוראות מטכ"ל בנושא בטיחות בשבת. כאשר המדובר הוא בסוגיית נאמנות המפקדים, ידע מקצועי בתחום בטיחות בצה"ל והצורך בהפעלת שיקול דעת של החייל הפשוט בקצה. וכן, עיין מה שכתב על כך בשו"ת בדי הארון, פיקוח נפש, סי' ז' עמ' 245 – הרב רא"ם הכהן, תשע"ג.

ד

התשועה האלוהית והיוזמה האנושית

1

"ללמד בני יהודה קשת הנה כתובה על ספר הישר" (שמואל ב', א' יח')

רש"י, שם: "וַיֹּאמֶר לְלַמֵּד בְּנֵי יְהוּדָה קֶשֶׁת" – וַיֹּאמֶר דּוֹד מֵעֵתָה שֶׁנִּפְּלוּ גִיבּוּרֵי יִשְׂרָאֵל, צְרִיכִין בְּנֵי יְהוּדָה לְלַמְּדֵם מִלְחָמָה וּלְמִשׁוֹךְ בְּקֶשֶׁת" (וראה רלב"ג שם: "ועבור שראה כי מיתת שאול היתה בסיבת יראתו מהמורים בקשת לא היו בישראל מי שהיה בקי בה אמר דוד ללמד את בני יהודה קשת").

רש"י (שם): "הנה כתובה על ספר הישר" – הלא היא כתובה על ספר בראשית שהיא ספר ישרים אברהם יצחק ויעקב, והיכן רמיזא? 'ידך בעורף אויביך' (בראשית מ"ט ח'), איזו היא מלחמה שמכוין בה ידו כנגד פדחתו שהוא מול ערפו הוי אומר זה קשת. "וְרִאִיתָ סוּס וְרִכָּב עִם רַב מִמֶּךָ" (דברים כ', א) – מה הם יוצאים עליך בסוס ורכב, אף אתה צא עליהם בסוס ורכב" (ספרי, שם).

2

מדברי הרמב"ם בעניין למידת המלחמה וחזרת המלכות לישראל

מטרת הנדודים במדבר – הכנה לכיבוש ארץ-ישראל

"כאילו הוא אומר שהוא יתעלה הקדים להרגילכם הטורח במדבר להרבות טובתכם כשתיכנסו לארץ, וזה אמת כי היציאה מן הטורח אל המנוחה יותר ערבה מההתמדה על המנוחה, וידוע שלולא טורחם ועמלם במדבר לא היו יכולין לכבוש הארץ ולא להלחם ביושביה, הנה אמרה התורה זה, 'כי אמר אלקים פן ינחם העם בראותם מלחמה ושבו מצרימה, ויסב אלקים את העם דרך המדבר ים סוף וחמשים עלו בני ישראל', כי המנוחה תסיר הגבורה, וצוק הפרנסה והעמל יתנו הגבורה, והיא הטובה אשר באה בזה הענין באחריתם" (מורה נבוכים, ג, כד).

"שמע תשובתי אשר תסיר מלבך זה החולי ויגלה לך אמתת מה שעוררתך עליו, והוא שכבר בא בתורה כמו זה הענין בשווה והוא אמרו 'ולא נחם אלקים דרך ארץ פלשתים וגו', ויסב אלקים את העם דרך המדבר ים סוף וגו'... וכמו שהיה מחכמת השם להסב אותם במדבר עד שילמדו גבורה, כמו שנודע שההליכה במדבר ומיעוט הנאות הגוף

מרחיצה וכיוצא בהם, יולידו הגבורה והפכם יולידו רך לבב, ונולדו גם כן אנשים שלא הרגילו בשפלות ובעבדות" (מורה־נבוכים ג, לב).

רפיון העיסוק בענייני צבא וביטחון כגורם ישיר לחורבן בית המקדש הראשון

"וזאת היא שאיבדה מלכותנו, והחריבה בית מקדשנו והאריכה גלותינו והגיעתנו עד הלום. שאבותינו חטאו ואינם, לפי שמצאו ספרים רבים באלה הדברים של דברי החוזים בכוכבים, שדברים אלו הם עיקר ע"ז כמו שביארנו, טעו ונהו אחריהם ודימו שהם חכמות מפוארות ויש בהן תועלת גדולה. ולא נתעסקו בלמידת מלחמה ולא בכיבוש ארצות¹, אלא דימו שאותן יועילו להם, ולפיכך קראו אותם הנביאים ע"ה סכלים ואוילים. ודאי סכלים ואוילים היו ו[הלכו] אחרי התוהו אשר לא יועילו ולא יצילו" (הרמב"ם, אגרת לחכמי מרשילייה, "כתבי הרמב"ם", מהד' לפסיה (לייפציג), ח"ב, עמ' 25).

ציון ימי החנוכה שבהם "חזרה מלכות לישראל"

כתב הרמב"ם בהל' מגילה וחנוכה (פ"ג, ה"א):
 "בבית שני כשמלכו יון גזרו גזירות על ישראל... עד שריחם עליהם אלקי אבותינו והושיעם מידם והצילם, וגברו בני חשמונאי הכהנים הגדולים והרגום, והושיעו ישראל

1. "... כשזנח ישראל הטוב טוב, כשנאבד ממנו ערכו העצמי ולא הכיר את יתרונו, עד אשר זנה אחרי אלהי נכר הארץ, נאבד ממנו גם כן דעת ערכו. על כן כאשר מהתשוקה הברברית, שהיא אמצה את כל גוי אדיר מעריצי גוים של העולם הישן להרחיב את גבול ממלכתו התעלה: "מלכי ישראל", גם הרעים שבהם, "מלכי חסד" היו, לא היה אפשר לרוח גבורה ועז חפץ מוסרי להגדיל את כח הלאומי המדיני, למצא מעמד הגון. ואבותינו אלה, אשר בימי עזם וגבורתם הפוליטית עזבו את צור ישעם והלכו אחרי ההבל ויהבלו, כיון שנתעלם מהם ערכה הפנימי של כללות האומה "לא נתעסקו בלמידת מלחמה ולא בכבוש ארצות", כי נטל מהם זיו החיים האידיאלי, המחיה את האומה ואוזרה בגבורה, ונתעלמה מהם המטרה המוסרית הגבוהה הנמצאת בגדולתם של ישראל בעולם. 'כי לא בחרבם ירשו ארץ, וזרועם לא הושיעה למו, כי ימינך וזרועך ואור פניך כי רציתם, אתה הוא מלכי אלקים, צוה ישועות יעקב, בך צרינו ננגח, בשמך נבוס קמינו'. ובכל מקום כשיש הכשר לאידיאלים גדולים להיות מחיים ומעודדים, שוב אין אידיאלים קטנים ושפלים מאירים שם, 'ושרגא בטיהרא מאי מהני'. עליכן רק הארת האידיאלים הצפונים, האידיאלים האלקיים, שהמה גנוזים בנפש האומה, רק על ידם תיגלה העצמה הלאומית, ורוח ד' תפעמנו כימי עולם, עליפי אותו הסגנון שהחיים השלמים והטובים נכונים הם לקבלו ולהכירו גם עכשיו, כי 'מלכא לבושין דלביש בצפרא לא לביש ברמשא'..." (הראי"ה קוק, עקבי הצאן, עמ' קלז).

מידם, והעמידו מלך מן הכהנים, וחזרה מלכות לישראל יתר על מאתים שנה עד החורבן השני".

וראה עוד בפירוש רש"י על הש"ס ולתנ"ך (סנהדרין צז: ד"ה עוד אחת): "עיקר כבודם ופארם (של ישראל) שלא שלטה בהם אומה", (יחזקאל, לט, ז): "ואת שם קדשי אודיע בתוך עמי ישראל ולא אחל את שם קדשי עוד" – "שפלותם של ישראל חילול שמו הוא..."

המאפיין המרכזי של ימות המשיח – "המלכות תחזור לישראל"

הלכות תשובה, פרק ט', הלכה ב':

"... ימות המשיח הוא העולם הזה, ועולם כמנהגו הולך אלא שהמלכות תחזור לישראל וכבר אמרו חכמים הראשונים אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שיעבוד מלכויות בלבד".

ובפירוש המשניות – מסכת סנהדרין פרק י' משנה א', כתב הרמב"ם: "ימות המשיח הוא זמן שתשוב המלכות לישראל ויחזרו לארץ ישראל... ולא ישתנה במציאות שום דבר ממה שהוא עתה אלא שהמלכות תחזור לישראל, וזהו לשון החכמים (ברכות לד.) אין בין העוה"ז לימות המשיח אלא שעבוד מלכויות בלבד, ויהיו בימיו עשירים ואביונים גבורים וחלשים כנגד זולתם, אבל באותם הימים יהיה נקל מאד על בני אדם למצוא מחייתם עד שבעמל מעט שיעמול אדם יגיע לתועלת גדול, וזהו שאמרו (שבת ל:): עתידה ארץ ישראל להוציא גלוסקאות וכלי מילת..."

3

"התורה לא תסמוך על הנס"

מדברי הרמב"ן (רבי משה בן נחמן, ד'תתקנ"ד 1194-ה'ל' 1270)

"ואם תאמר יעשנה קטנה (את תיבת נח – ש.ה) ויסמוך על הנס הזה – ראה השם יתברך לעשותה גדולה כדי שיראו אותה בני דורו ויתמהו בה ויספרו עליה וידברו בענין המבול וכנוס הבהמה והחיה והעוף לתוכה, אולי יעשו תשובה. ועוד, עשו אותה גדולה, למעט בנס, כי כן הדרך בכל הניסים שבתורה או בנביאים לעשות מה שביד אדם לעשות, והשאר יהיה בידי שמים" (רמב"ן, בראשית ו', יט').

"וטעם בחרבי ובקשתי, כי הארץ לא תיכבש להם רק (=אלא) בחרב ובקשת..." (רמב"ן, בראשית, מח', כב').

הצורך במניין בני־ישראל בתחילת חומש במדבר – "מפקד צבאי"

"ויהיו כל פקודי בני ישראל לבית אבתם וגו' כל יצא צבא בישראל – ידיעת המספר לא ידעתי למה צוה שידעו אותו? אולי להודיעם חסדו עליהם כי בשבעים נפש ירדו אבותיהם מצרימה ועתה הם כחול הים... ויתכן שנאמר עוד כי היה זה כדרך שהמלכות עושה בבואם למלחמה כי עתה היו מזומנים ליכנס לארץ ולבא במלחמה עם מלכי האמורי אשר בעבר הירדן ועם השאר כולם כמו שאמר (להלן י כט) "נוסעים אנחנו אל המקום אשר אמר ה'" והיו משה והנשיאים צריכין לדעת מספר חלוצי צבא המלחמה וכן מספר כל שבט ושבט ומה יפקוד עליו בערבות מואב במערכות המלחמה כי התורה לא תסמוך על הנס שירדוף אחד אלף וזה טעם "כל יוצא צבא בישראל" כי המנין מפני צבא המלחמה... ועוד שיחלק להם הארץ למספרם וידע כמה חבלים יפלו להם מן הארץ הנכבשת להם..." (רמב"ן, במדבר, א', מה').

"התורה לא תסמוך על הנס (וכן רמב"ן, במדבר יג', ב'), וכי התורה תצוה בדרך הארץ, ותעשה הנסים עם יראיו בהסתר, ואין החפץ לפניו לשנות טבעו של עולם, זולתי כאשר אין שם דרך בהצלה אחרת, או להודיע שמו לצריו לעתים, כאשר היה בקריעת ים סוף וכיוצא בו" (רמב"ן דברים כ', ט').

4

"לעשות בדרך הטבע כל מה שבכוחו"

רבנו בחיי בן אשר אבן חלואה (ה'ט"ו, 1255 - ה'ק', 1340)

"סוס מוכן ליום מלחמה ולה' התשועה' (משלי כא, לא) – שלמה המלך ע"ה יזהיר כל אדם בכתוב הזה שיעשה כל דבר שיצטרך לעשות ובדרך הטבע כל מה שבכוחו, ושימסור השאר בידי שמים, כי הנס אינו חל אלא בחסרון הטבע, ועיקר יצירת האדם בנוי על מדת הטבע, ועל כן יצטרך שיעשה האדם פעולות וענינים שיהיו הכנות להשיג בהן חפצו ולעמוד על משאלות לבו,

כמי שרוצה ללכת למלחמה על אויביו שראוי לו שיכין כלי זיין וסוסים ומרכבות ליום מלחמה, שאם אינו מכין ויסמוך על הנס ימסר ביד אויביו, או כמי שיש לו חולה שהוא ראוי לתקן לו מסעדים וסמים למאכלו, ומאכילו המאכלים המועילים ולמנוע ממנו המאכלים המזיקים, ואחר שעשה לו כל יכולתו והשתדל בכל כוחו ועשה בדרך הטבע כל הכנותיו אין ראוי לו לבטוח שיגיע אל רצונו רק בשם יתעלה לא בהכנות האלה, כי יש אדם שיאבד במלחמה עם כל ההכנות ויש שינצל מבלעדיהן, ויש חולה שימות עם המאכלים המועילים ויש שתגיע לו רפואה עם המאכלים הרעים המזיקים, ואם כן, אין

עיקר התשועה בענין המלחמה ולא בענין הרפואה להכנותיהם רק בשם יתעלה, שכן כתיב (תהלים קמז, ג): 'הרופא לשבורי לב ומחבש לעצבותם', וכתיב (שם, י): 'לא בגבורת הסוס יחפץ ולא בשוקי האישי ירצה', וכתיב (שם לג, יז): 'שקר הסוס לתשועה'. זאת כוונת התורה ורוב הפסוקים מוכיחין כן, ולכך תצוה התורה לישראל להשתדל בהכנות האלה שיצאו חלוצים בעלותם למלחמה על אויביהם ושישימו אורב ושישלחו מרגלים בערי האויבים, כי כל הענינים האלה הם הכנות לעשות מה שבכח האדם לעשות בדרך המנהג והטבע, ואחר כן יפעול הנס על כל מעשה הטבע.

ואף על פי שישראל לא היו צריכין לזאת לפי שלא היה נצחונן בדרך המנהג והטבע כי אם על פי הזכות והעונש, ואם היו זכאין – מעט מהם ינצחו עמים רבים, ואם היו חייבים – מעט מן האויבים ינצחו רבים מהם, מכל מקום, באה מצות התורה לישראל לעשות כל השתדלותם בהכנות האלה ואחר כך למסור הענין למי שהתשועה לו, כי התורה לא תסמוך על הנס לעולם.

ומטעם זה צוה הקב"ה לנח מעשה התיבה כי בידוע שהיה ביכולתו יתעלה שיעביר נח ובניו ברגליהם על מי המבול, ולא יצטרך נח להתנהג בזה בדרך הטבע שיעשה תיבה מעץ ידוע וממדה ידועה באורך וברוחב, אבל התורה תצוה לנו בכך שנשתדל בהכנות בכל הענינים, ועם כל השתדלותנו – שתהיה אמונתנו שאין עיקר התשועה בהם רק בשם יתעלה, וזהו שאמר שלמה בכאן: 'סוס מוכן ליום מלחמה ולה' התשועה'. וכן מצינו בדוד ע"ה כששאל באורים ותומים השיבו הקב"ה: "הסב אל אחריהם ובאת להם ממול בכאים" (שמואל ב ה, כג), צוה להשתדל בדרך המנהג והטבע כמנהג שאר האומות הנוצחין בטבע, וכן מצינו במלחמת העי שאמר ה' יתברך ליהושע: "שים לך אורב לעיר מאחריה" (יהושע ה, ב). והוא הטעם בעצמו במרגלים ששלח משה רבינו ע"ה במדבר פארן שהקב"ה צוה בכך... " (פירושו לתורה, במדבר, יג, ב', הקדמה לפרשת שלח).

5

"כאילו יסמכו בדרכי הטבע לגמרי וכן ראוי לעשות"
מדברי ספר "החינוך"

"משרשי המצוה, לפי שעם היות ה' ברוך הוא משגיח בפרטי בני אדם וכל אשר יקרה להם טוב או רע בגזרתו ומצותו, אף על פי כן, צריך האדם לשמור עצמו מן המקרים הנהוגים בעולם, כי הא-ל ברא עולמו ובנאו על יסודות עמודי הטבע, וגזר שתהיה האש שורפת והמים מכבין הלהבה, וכמו כן יחייב הטבע שאם תפול אבן גדולה על ראש איש תרצץ את מוחו, או אם יפול האדם מראש הגג הגבוה לארץ שימות, והוא ב"ה חנן גופות

בני אדם ויפח בהם נשמת חיים בעלת דעת, לשמור הגוף מכל פגע, ונתן שניהם, הנפש וגופה בתוך גלגל היסודות והמה ינהגום ויפעלו בה פעולות. ואחר שהא-ל שעבד גוף האדם לטבע, כי כן חייבה חכמתו מצד שהוא בעל חומר, צוהו לשמור מן המקרה, כי הטבע שהוא מסור בידו יעשה פעולתו עליו אם לא ישמר ממנו. אמנם יהיו קצת בני אדם, לרוב חסידותם, כמו דניאל חנניה מישאל ועזריה, אבל רוב בני אדם בחטאם לא זכו אל המעלה הגדולה הזאת, ועל כן תצוו התורה לשמור משכנותינו ומקומותינו, לבל יקרנו מות בפשיעותנו, ולא נסכן נפשותינו על סמך הנס, ועל הדרך הזאת תראה רוב ענייני הכתובים בכל מקום כי גם בהילחם ישראל מלחמת מצוה על פי השם, היו עורכים מלחמתם ומזיינים עצמן ועושים כל עניינם כאילו יסמכו בדרכי הטבע לגמרי וכן ראוי לעשות לפי הענין שזכרנו, ואשר לא יחלוק על האמת מרוע לב, יודה בזה" (מצות מעקה, מצוה תקמו').

6

"מנהגו של עולם יקר בעיני ה' וחפץ בו"

מדברי הר"ן (רבנו נסים בן ר' ראובן גירונדי, ה'ע"ה, 1315-ה'קל"ו, 1376)

"... חפץ הש"י ורצונו לקיים מנהגו של עולם בכל מה דאפשר, ושהטבע יקר בעיניו לא ישנהו אלא לצורך הכרחי. ומפני זה אמר משה הצאן ובקר ישחט להם וגו', שחשב משה שהש"י לא יחדש נס ופלא בחנם [למלא בטנם בדבר שאינו הכרחי להם, והיה תמה על דרך מנהגו של עולם איך יספיק בשר לכל העם ההוא. ומפני היות מנהגו של עולם יקר בעיני ה' וחפץ בו כמו שכתבנו, לפעמים כשיצטרך לחדש נס ופלא יערב בו איזה דבר טבעי יהיה למשענת הנס ההוא. עם היות שהדבר הטבעי ההוא לא יספיק לפעול הנס ההוא אבל ישען בו לבד, כענין שאמר אלישע לאשה אחת מנשי בני הנביאים. הגידי לי מה יש לך בבית וגו', והשיב אליה לכי שאלי לך כלים מן החוץ מאת כל שכינינו כלים רקים אל תמעטי. ואין ספק, שבחק הטבע היה נמנע המצא השמן הרב מן האסוך ההוא כאלו לא היה שם שמן כלל, ועם כל זה בקש הנביא להיות נמשך אחר רצון השם יתברך שיהיה לנס ההוא איזה משען טבעי יסמך עליו..." (דרשות הר"ן, הדרוש השמיני).

7

"בכוח ידם נעשתה"

מדברי רבי דוד אלטשולר מפראג (בעל פירוש "המצודות", תמ"ז-תק"ל)

"בְּפֶרַע פְּרָעוֹת בְּיִשְׂרָאֵל בְּהִתְנַדֵּב עִם בְּרָכּוֹ ה' – 'בפרוע פרעות', רצה לומר, במה שנקם הקדוש ברוך הוא נקמותו על ידי ישראל להיות נראה שבכח ידם נעשתה, והיא להם לכבוד" (מצודת דוד, שופטים ה' ב').

8

"ללחום בחנית ובחרב"

מדברי החת"ס סופר (רבי משה סופר, תקכ"ג-ת"ד)

"למען ידעו דורותיכם כי בסוכות הושבתי את בני ישראל בהוציאי אותם מארץ מצרים' – רצה לומר, אחר שעשיתי להם נסים ונפלאות בהוציאי אותם ממצרים, הלא היה נקל להכות גם סיחון ועוג על זה האופן, ואפילו הכי הושבתי אבותיכם בסוכות במלחמות ההמה ללחום בחנית וחרב – מפני כבודם של ישראל, על דרך 'ואשר חרב גאותך' (דברים לג, כט)" (חתם סופר, ליקוטים עה"ת, פרשת אמור, בד"ה למען ידעו דורותיכם. ח"ב, עמ' סד', וראה "תורת משה" השלם, דברים לג, כט).

9

מלחמה בדרך הטבע היא כבוד לאומה

מדברי הרב מאיר שמחה הכהן מדווינסק (בעל משך-חכמה, תר"ג-תרפ"ו)

"וַיִּדְרֹךְ יִשְׂרָאֵל נֶדְרָה לֵה' וַיֹּאמֶר אִם נָתַן תַּתֵּן אֶת הָעַם הַזֶּה בְּיָדִי וְהִחַרְמְתִי אֶת עַרְיָהֶם" (במדבר כא', ב') – פירוש, דעד עכשיו היה מנהיגם בנסים, המצרים נטבעו וכיוצא בזה, ואם חלילה נטו מעט מדרך הישר, מיד היו מופליין ומנוצחים, וכבן שסמוך על שלחן אביו, שבעצמו אינו יודע דרך לפרנסתו, ולא לכבוד הוא לאומה... לכן בקשו שיעשו השם חסד

שינצחו במערכות המלחמה הטבעית, ויתראו לעיני העמים כגבור ביום קרב, וזה 'אם נתן נתן את העם הזה ביד' – בדרכה של מלחמה טבעית. ודו"ק² (משך-חכמה, שם).

10

ארבעת מלכי יהודה ותהליך התדרדרות התודעה הלאומית בזמנם

"ארבעה מלכים היו, מה שתבע זה לא תבע זה, ואלו הן: דוד, אסא, יהושפט וחזקיהו. דוד אמר 'ארדוף אויבי ואשיגם וגו'" (תהלים יח לח), אמר לו הקב"ה אני עושה כן... עמד אסא ואמר אני אין בי כח להרוג להם, אלא אני רודף אותם ואתה עושה, אמר לו אני עושה... עמד יהושפט ואמר אני אין בי כח לא להרוג ולא לרדוף, אלא אני אומר שירה ואתה עושה, אמר לו הקב"ה אני עושה... עמד חזקיהו ואמר אני אין בי כח לא להרוג ולא לרדוף ולא לומר שירה, אלא אני ישן על מטתי ואתה עושה, אמר לו הקב"ה אני עושה..." (איכה רבתי, פתיחתא ל').

המדרש מתאר בפנינו את התופעה המכונה "ירידת הדורות"³. הראשון והמעולה שברשימה הוא "דוד מלך ישראל" המאמין ובוטח בה' ויחד עם זאת נלחם בפועל את מלחמות ה', כהגדרתה של אביגיל בדברי נבואתה (שמואל א כ"ה כח). האחרון ברשימה הוא חזקיהו מלך יהודה, שאפילו שירה אין בו כוח לומר. וכבר ידוע ומפורסם מאמרו של רבי יהושע בן לוי: "אילו אמר חזקיהו שירה על מפלת סנחריב היה נעשה הוא מלך המשיח וסנחריב גוג ומגוג, והוא לא עשה כן, אלא אמר (תהלים כ') 'ענתה ידעתי כי הושיע ה' משיחו'... מה כתיב בתריה (שם): 'ה' הושיעה המלך יעננו ביום קראנו'" (שיר השירים רבה, פרשה ד, ד"ה, ד"א תשורי).

הסבר נפלא לסיבה הרוחנית שבגינה לא אמר חזקיהו המלך שירה על נפילת אויביו מסביר הראי"ה קוק, ואלו דבריו:

2. סיום דבריו שם: "וכמו שערב לאחד מבית המלך כאשר ירוויח במסחר יותר מכל מחמדי עיניו. וזה מכוון דברי הנביא (ישעיה ס, יט): 'והיה לך ד' לאור עולם ואלקיך לתפארתך', פירוש, דשם הויה שמורה על ההנהגה הנסיית זה יהיה לך לאור עולם, ואלקיך, שזה מורה על כח כל הכחות הטבעיים זה יהיה לתפארתך, שגם בהנהגה הטבעיית תצליח ותצא כגבור ביום קרב. ודו"ק".
3. תיאור קבלי של ירידה זו ראה בחומש היכל הברכה של האדמו"ר מקאמרנא, שמות, יד', יד' – 'ה' ילחם לכם ואתם תחרישון".

"חז"ל דרשו (סנהדרין צד) אהא דכתיב (ישעיה כד): "מכנף הארץ זמירות שמענו צבי לצדיק" – "גנאי הוא לחזקיה וסיעתו שלא אמרו שירה עד שפתחה הארץ ואמרה שירה, שנאמר מכנף הארץ זמירות שמענו וגו'", שהכוונה: חזקיה היה צדיק גמור ועיקר מחשבתו רק בעניין תורה ועבודת השם, ואדרבה ישוב הארץ ירד בימיו בשביל שקידתו בתורה, והקדוש־ברוך־הוא היה מצליחם למעלה מדרך הטבע, כמו שכתוב (ישעיה ז) "והיה ביום ההוא יחיה איש עגלת בקר ושתי צאן", (ושם) "כל מקום אשר יהיה שם אלף גפן באלף כסף, לשמיר ולשית יהיה", אבל רצון השם היה, שאף־על־פי שזהו בודאי דרך מקודש, ואשרי האיש אשר בתורת ד' חפצו באופן כזה עד שישליך עסקי הארץ אחרי גוו, אבל ישוב ארץ ישראל היא בעצמה דבר קדוש ונשגב, והצלחת ישראל בארץ ישראל גורמת טובה גדולה לכל העולם, להכיר לכל באי עולם גדולתו ית' והשגחתו, שידבקו הכל בעבודתו. וזאת היא תכלית ביאת המשיח לומר שלום לרחוקים ולקרוב הכל תחת כנפי השכינה, על ידי שיתבררו אותם שתקנו ענין בחירתם עד שיהיו ראויים לקבל ברכת ד'. וזהו ענין "מכנף הארץ", שעם שטבע הארץ להיות מושבה בשפל, מכל מקום ארץ ישראל על ידי קדושתה פרחה לעילא ומוסיפה כח בגבורה שלמעלה על ידי ברכתה. והנה, חזקיה, כיון שראה שעיקר הנס היה לתועלת כבוד עם ד' ועשרם, כי מצד הצלת הנפשות היה די שיתן הקדוש ברוך הוא בלבב סנחריב לעזוב את ארץ־ישראל, או שלא יבוא כלל (עי' שם), אלא שאז לא היה להם כל הכבוד הזה וגם לא מצאה ידם שלל העם הרב ההוא, ועניני עולם הזה לא היו חשובים כל כך לחזקיה להתעורר לומר עליהם שירה, שחשב שהם מעיקים לעניני עולם הבא והקדושה האמתית; אבל מעלת משיח היא, שכל עניני עולם הזה יעלה אותם להשתמש בקדושה, על כן דבר זה גרם שלא נעשה חזקיה משיח" (חבש פאר, פרק טז).

מסכם מדרש זה במסקנה רוחנית־מוסרית, רבי דוד טעביל ממינסק (תקנ"ד־תרכ"א), מגדולי תלמידיו של הגאון רבי חיים מוולוז'ין, תלמיד הגר"א: "אולם הכוונה כי גם בהיות ישראל שרויים על אדמתם, כאשר תבוא ההנהגה בהסתרה ובהצנע כשלחו הברכה במעשה ידיהם, ויפעלו גבורות במלחמותיהם בפועל כפם ממש, כאשר היה העניין במלחמותיו של דוד המלך ע"ה, כי אז יהיה יותר נעלה על מלחמתו של חזקיה, שהיה על ידי מלאך ד' לבדו ולא חלו בה ידיים" (נחלת דוד, חלק שני, ח.).

'השתדלות וגבורת אדם' לעומת ה'העזר בניסים'
מדברי הרב אברהם יצחק הכהן קוק (תרכ"ה-תרצ"ה)

"המלחמה דרושה לפי מעמד האנושיות שלא נגמר עדיין בהשלמתו, וצריכה ביותר לצורך הגנה לאומית או תקומתה. והנה, לפי הרגיל, תלויה הצלחת כל אומה בהתגבר רוח האומץ בלב אנשיה, והאומץ מתגבר במה שהידיעה מתבררת להם שעזרתם תלויה בעצמם בכחם ועז גבורתם. על כן, יוכל הטוען לטעון כי מושגי דעת יראת אלוהים יחלישו את אומץ העם באשר לפי האמת מתבאר "כי לד' המלחמה", ולולא עזרת ד' – שוא זרע אדם. אבל זו טעות מוחלטת, כי אין גדר הבטחון וההתלות אל ישועת ד' בא למעט את כל כחות הגבורה האפשריים, כי אם להשכיל את העם שלא בכח הגבורה הבשרית לבדה ישיגו מאויים, כי אם צריך לזה גם הגבורה המוסרית שהיא ההליכה בדרכי ד', שאז העם זכאי שתעמוד לו גבורתו ושיצליח בה, מאחר שיש להצלחתו תכלית במציאות האנושיות. אבל כשישים רק אל הגבורה הגשמית פניו ועל דבר הכשרון הרוחני לא יביט ולא יתבונן, הלא ירד במעלות רוחו ואין תועלת נמצא בהצלחתו, ודאי לא יצליח כי אין ד' עמו.

נמצא שיסוד הבטחון ותכלית ההוראה שהראה השם יתברך ע"י ההנהגה הניסיית עם ישראל, כי לד' המלחמה, היתה לא להחליש את הציור שצריך התאמצות האדם להקמתו הכללית והפרטית, כי אם לשכללה שתהיה שלמה מכל צדדיה היינו שלא תסתפק רק בגבורה פשוטה, כי אם תפנה על כל הצדדים של שלימות הפרטי והכללי" (עין איה, ברכות ב, פרק תשיעי, ז. ברכות נד:).

"... רק בזה המצב יצדק ההעזר בניסים, במקום שאין יד ההשתדלות וגבורת אדם מגעת שם, על זה יועילו הניסים, להודיע כי ד' אתנו, וגם במקום שכבר פס כל עזר מצד הטבע תשועת ד' תשגבנו. וההסמך על ניסים באופן כזה, מוסיף רוח אומץ וגבורה, ומקנה עז נפש עם שלימות בטחון ואמונה בצור ישעינו יתברך שמו.

אמנם, במקום שגבורה וחריצות גבורי מלחמה תוכל להגיע למטרת החפץ, חלילה להתרפות בבטחון ניסי. בטחון כזה מביא מורך לב ועצלות ושקיעת רוח הגבורה, שהוא חסרון לאומי גדול מאד... רק במקום שאלה הכללים של התגבורת העצמית וענפיהם התלויים בהם לא יוכלו להועיל, אז יראה לנו צור ישראל חסדו להושיענו באורח נס ופלא, כאמור 'עת צרה היא ליעקב וממנה יושע'" (עין איה, ברכות ב, פרק תשיעי, יד. ברכות נד:).

ה

מעלותיה של הגאולה הטבעית לעומת הגאולה הניסית

1

מקורות יסוד

נביאים, גמרא, מדרש, זוהר

"כי לא בחיפזון תצאו ובמנוסה לא תלכו, כי הולך לפניכם ה' ומאספכם אלוקי ישראל" (ישעיה נב, יב ועיין מכילתא פרשת בא פרשה ז').

♦

"רבי חייא רבא ורבי שמעון בן חלפתא הוו מהלכין בהדא בקעת ארבל בקריצתה וראו איילת השחר שבקע אורה. אמר רבי חייא רבה לרבי שמעון בן חלפתא... כך היא גאולתן של ישראל, בתחילה קמעא קמעא, כל מה שהיא הולכת היא רבה והולכת" (תלמוד ירושלמי, ברכות).

♦

"ישושום מדבר וציה" (ישעיהו לה, א') מפני מה כתיב כך? ללמדך שבשעה שהקב"ה מגלה שכינתו על ישראל אינו נגלה עליהם כאחת מפני שאינן יכולין לעמוד באותה טובה בפעם אחת, שאם יגלה להם טובתו כאחת ימותו כולם. ראה מה כתיב (שם, סד'): 'ומעולם לא שמעו, לא האזינו, עין לא ראתה אלהים זולתך יעשה למחכה לו'. צא ולמד מיוסף בשעה שנתודע לאחיו לאחר כמה שנים אמר להם אני יוסף אחיכם, מתו כולם ולא יכלו לענות אותו וגו'. הקב"ה על אחת כמה וכמה. אלא מה הקב"ה עושה? מתגלה להם קמעא קמעא, בתחילה משיש את המדבר שנאמר: 'ישושום מדבר וציה' ואח"כ 'תגל ערבה ותפרח כחבצלת' ואחרי כן 'פרוח תפרח' ואחרי כן 'כבוד הלבנון נתן לה' ואח"כ 'המה יראו כבוד ה' הדר אלקיננו'..." (מדרש תנחומא, דברים פרק א).

♦

"בזמנא דקב"ה יוקים לון ויפיק לון מן גלותא, כדין יפתח לון פתחא דנהורא דקיק זעיר, ולבתר פתחא אחרינא דאיהו רב מיניה עד דקב"ה יפתח לון תרעין עילאין פתיחן לארבע רוחי עלמא" (תרגום: בזמן שהקב"ה יקים אותם ויוציאם מן הגלות, אז יפתח להם פתח אור דק מדק

וקטן מאד, ואח"כ פתח אחר מעט גדול ממנו עד שהקב"ה יפתח להם את השערים העליונים הפתוחים לארבע רוחות עולם. זוהר, וישלח, אותיות צ'-צב').

2

הצורך בניסים ובמופתים נובע מקטנות אמונה
רבנו יהודה הלוי (ספר הכוזרי')

"... למשה ולישראל, עשה האלוה נסים אשר לא השאירו ספק בלב, כי בורא העולם רק הוא ברא את הדברים ההם בריאה חדשה מכוונת ראשונית, כך מכות מצרים, וקריעת ים סוף והמן ועמוד הענן ועוד כל אלה נעשו להם לישראל לא על היותם גדולים מאברהם יצחק ויעקב כי אם מהיותם קהל רב אשר הספק מצא לו מקום בלבותם, האבות לעומת זה, היו מאמינים באמונה שלמה וברי לבב עד אשר אלו מצאתם רק רעה כל ימיהם לא היתה אמונתם באלוה נפגמת ולא היו נצרכים למופתים..." (ספר הכוזרי, מאמר ב', יד').

3

"דבר שאינו לשעה, אינו ממהר"
מהר"ל (מורנו הגדול רבי ליווא) מפראג (בעל "גור אריה", ר"פ-שס"ט)

"... כי מפני שהגאולה הראשונה לא היתה גאולה נצחית, שהרי לא היו נגאלים רק לשעה. וכך היה ענין הגאולה גם כן, דומה לאור הברק שנראה ברקיע לשעה, ומיד עובר. ולא היתה הגאולה הראשונה דבר תמידי קיים. ולפיכך היה יציאתם בחפזון גם כן, כי כל דבר שאינו קיים תמידי הוא עובר במהירות לשעה. אבל הגאולה אחרונה, שהוא גאולה נצחית מבלי שינוי כלל, רק תמיד קיים. ולכך לא יהיה לדבר זה חפזון, כי החפזון מורה על דבר שהוא לשעה, וירא שמא יעבור הזמן, לכך ממהר מעשיו. אבל דבר שאינו לשעה, אינו ממהר. והדברים האלו מבוארים מאוד" (ספר נצח ישראל, פרק מז').

4

"הגאולה על ידי פעולת מעשינו הטובים"
הרב צבי אלימלך שפירא מדינוב (בעל "בני יששכר", תקמ"ג-תר"א)

"... הנה עם היות הנס ההוא מופלא מאד, עם כל זה, יותר היה טוב לנו באם היינו ראויים שתהיה הגאולה על ידי פעולת מעשינו הטובים באתערותא דלתתא, אז היה מתקיים

ההארה הוא לעולמי עד. וזה שהבטיחנו יוצרנו על העתיד 'כי לא בחיפזון תצאו' – כי תהיה גאולה על ידי פעולת מעשינו, ותהיה גאולה נצחית לעולמי עד" (בני יששכר, מאמרי חודש ניסן, וכן כתב רבי אליהו לרמן (נפטר בתרמ"ז), אב"ד וויסקיט בפולין ומתלמידי הרבי מקוצק, בפירושו לתורה: (אזור אליהו, דף קעו עמ' ב'): "וכזה יהיה נצמח כל עניני גאולה העתידה ע"י ניסים נסתרים ובהתגלות יהיה בדרך טבעי כמבואר בירושלמי..." וכן כתב בספר "מגן אברהם" על התורה מאת הרב אברהם טברסקי (תקס"ו-תרמ"ט), המגיד מטריסק, בפרשת וארא. וראה באריכות ב'שם' משמואל', פורים, תרפ"א).

5

"ניסים בשידוד הטבע – רק כשאינם ראויים לכך על פי הדין"

רבי צדוק הכהן מלובלין (תקפ"ג-תר"ס)

"והנה בספר 'קדושת-לוי' דקדק למה בחנוכה ובפורים מברכין שעשה נסים ואין מברכין ברכה זו בפסח שנעשה בו גם כן נס? אכן, יש הפרש בין נסי מצרים לנסי חנוכה ופורים, דכל נסי מצרים היה חוץ לדרך הטבע והיה שינוי סדרי בראשית ממש בכל העשר מכות וגם מה שבאו רק על המצריים ולא על ישראל, שמצד הטבע כשבאה מכה בעולם נוגע לכל, ובכאן הופרשו ישראל לגמרי, ובפרט במכות בכורות, שברגע אחד מתו בדקדוק רק מי שהיה בכור מצרי. וכמו כן בקריעת ים סוף שהיה מפורש השתנות סדרי בראשית לעשות מן ים יבשה. וזה רק לישראל, ותיכף כשבאו המצרים בתוכו שבו המים ונטבעו בתוכו שאז הודו כל האומות על הנס, כמו שנאמר 'שמעו עמים ירגזון'. ורחב אמרה, 'כי שמענו את אשר הוביש וגו'', ומצד ישראל לא היה שום מעשה בענין זה..."

ונסים כאלה בשידוד הטבע הם רק כשאינם ראויים מצד מדת המשפט לישועה. ושם א-להים הוא שם מדת הדין הוא בגימטריא הטב"ע כידוע והישועה שמצד מדת הדין הוא ישועה מלובשת בדרך הטבע. ועל כן אמרו (שבת נג ע"ב) באותו שנפתחו לו דדין כאשה והניק את בנו כמה גרוע אדם זה שנשתנו לו סדרי בראשית, דאם לא היה גרוע היה השם יתברך מושיעו בדרך הטבע שיזמין לו שיוכל לשכור מניקת, ומה שהוצרך לנס בשינוי טבע הוא רק מצד שהוא גרוע ולא היה מדת הדין מסכים.

והברכה 'שעשה נסים לאבותינו בימים ההם בזמן הזה' מורה שאנחנו מבקשים שיעשה לנו גם עכשיו נסים כאלה כמו שעשה לאבותינו בימים ההם. ועל נסים בשינוי סדרי

1. שם ספרו של רבי לוי יצחק מברדיצ'ב (ת"ק-תק"ע).

בראשית אין אדם רשאי להתפלל, כדאיתא (שם לב.) שמנכין לו מזכיותיו ואסור ליהנות ממעשה נסים כמו שאמרו (תענית כד ע"ב) לא תיזבנון דמעשה נסים הוא. וחזקיהו שהתפלל על נסים שאמר אני ישן על מטתי ואתה עושה נסים (כמו שאמרו איכה רבתי פר' ד) ולא רצה ללחום ולהיות מלובש בדרך הטבע, הוא גם כן לפי שראה שאין דורו ראוי לכך. ולכך אין אנו מברכים בפסח שעשה נסים, שיהיה נראה שאנו חפצים שיעשה לנו גם עכשיו נסים כאלה ועל זה אין לבקש כנ"ל, רק אנו מבקשים ששיבינו אליו ונשובה ויגאלנו במשפט. אמנם בחנוכה ופורים היו הנסים מלובשים בטבע ובלא שינוי סדרי בראשית. ובפורים היה דרך הטבע גמור... על נסים כאלה שלא מצד השתנות סדרי בראשית רשאים להתפלל תמיד. ולכן אנחנו מברכים שעשה נסים בחנוכה ובפורים, שיתעורר נסים כאלה גם עכשיו, כמו שמזכירין "שעשה נסים לאבותינו... בזמן הזה" (פרי צדיק עה"ת, פרשת מקץ – אות י').

6

גאולה בדרך הטבע

הרב צבי הירש קלישר (תקנ"ה-תרל"ה)

"גאולת ישראל אשר אנחנו חוכים לה, אל יחשוב החושב כי פתאום ירד ה' יתברך משמים ארץ, לאמר לעמו צאו. או ישלח משיחו ברגע מן השטים לתקוע בשופר גדול על נדחי ישראל ויקבצם ירושלימה ויעשה לה חומת אש... לא כן קורא המשכיל! ודאי כל ייעודי הנביאים יתקיימו באחרית הימים, ולא יפול חס וחלילה דבר ארצה, ולא במנוסה נלך ולא בחפזון יום אחד, כי אם מעט מעט תבוא גאולת ישראל... כי ראשית הגאולה על ידי התעוררות רוח נדיבים ועל ידי רצון המלכויות לקבץ מעט מני פזורי ישראל לאדמת קודש... והיה כאשר יהיו רבים מנדחי ישראל בארץ הקדושה ובירושלים, ויעלו קרבנם לריח ניחוח לה', אז יהיה לרצון לפני אדון כל להוריד אור פני רוח הקודש לעמו..." (דרישת ציון, מאמר ראשון).

7

"גבורת הגבורות"

הרב אברהם יצחק הכהן קוק (תרכ"ה-תרצ"ה)

תלמידו של הראי"ה קוק, הרב יעקב משה חרל"פ, הביע בפני רבו אכזבה מהתנועה הציונית משום שלטענתו מחמת הבלטתה את הציפייה לגאולה טבעית ולא לגאולה

ניסית אכן ניגאל באופן הזה ולא באופן ניסי, משום שמבחינה רוחנית לפי מה שהאדם מצפה כך האלוקות פועלת, ועל כן, במקום 'גבורה' של נסי נסים, יש לנו רק חולשה (אגרתו לראי"ה נדפסה בספר 'הדיהרים'). על כך השיב הראי"ה קוק שאע"פ שניסים הם אכן גבורה, שהרי מובנם הוא שהקב"ה שולט בטבע ויכול לעקוף אותו, אבל גאולה בדרך הטבע, כלומר, דרך האדם, איננה חולשה, אלא גדולה יותר, משום שכך נראה שהאדם גם הוא שייך לסדר ההנהגה האלוקית, וזוהי "גבורת־הגבורות".

וכך כתב הראי"ה קוק לרב חרל"פ בעניין זה:

"חלילה לנו להשאיר את הטבע במעמדו השפל, מבלי לקשרו בקשר־הקודש אשר לאור עולם שבאוצר חיים, שבו דוד מלך ישראל חי וקיים. לא חלישות־כח הוא זה מה שישועתם של ישראל היא קמעא־קמעא כי אם גבורת־גבורות, כביריות עליונה המקפת כל וממלאה את הכל... אמנם, להכשיר את הלבבות לצפית ישועה עליונה ומקפת כזאת, אשר תרומם את הטבע עצמו מנפילתו, ותעטר את כל העולמים, את כל הנפשות הרוחות והנשמות, שנבראו ושנולדו ואת שעתידים להבראות ולהולד, ישע ועוז זה יבא מאורי־ישראל אשר יזרח מאור תורה העליונה בגדלה... והננו מסתכלים ברחבה בכל המסבות והעלילות, ונדע שגם האור המועב, המגושם ומוסגר במסגרות רוכסי הטבע, איננו כי אם קצה תחתון מחבלי־קודש של נסי־נסים אשר לעושה נפלאות גדולות לבדו, אשר בהגדלת כלי החכמה והתאגדות הענפים כולם אל שרשם נוסף אומץ בגבורה של מעלה, ובא־להים נעשה חיל" (אגרות הראי"ה, כרך ג', איגרת תשנ"ג).²

2. וראה עוד בגנזי הראי"ה, ח"ב עמ' מד' (מכון הרצי"ה) ובאורות הקודש ח"ב, עמ' תקלח' – השינויים העיקריים במחשבה החדשה (מוסד הרב קוק).

מסירות נפש כמדרגה רוחנית וכתנאי להצלחה במלחמה¹

1

מסירות נפש ו'סייעתא דשמיא'

אומרת הגמרא במסכת ברכות (כ.):

"אמר ליה רב פפא לאביי: מאי שנא ראשונים דאתרחיש להו ניסא, ומאי שנא אנן דלא מתרחיש לן ניסא (מדוע לדורות ראשונים התרחשו ניסים ולדורנו לא)? אי משום תנויי – בשני דרב יהודה כולי תנויי בנזיקין הוה, ואנן קא מתנינן שיתא סדרי (אם משום ידיעת התורה, הרי בזמן רב יהודה למדו רק בסדר נזיקין ואלו אנו לומדים את כל ששה סדרי המשנה)... ואילו רב יהודה, כי הוה שליף חד מסאניה – אתי מטרא, ואנן קא מצערינן נפשין ומצוח קא צוחינן – ולית דמשגח בן (ואילו רב יהודה כאשר היה מתחיל לחלוץ את נעלו האחת כהכנה לצום על עצירת הגשמים, מיד היה יורד הגשם, ואילו אנו מתענים ומתפללים ולא נענים)! – אמר ליה: **קמאי הוּו קא מסרי נפשיהו אקדושת השם, אנן לא מסרינן נפשין אקדושת השם** (הראשונים היו מוסרים נפשם על קדושת השם ואנו לא כמותם)..."

כתב הרב ה'בן איש חי' ע"ה (רבנו יוסף חיים מבגדאד, תקצ"ה-תרס"ט):

"נראה לי בס"ד שאין הקב"ה עושה נס אלא להמוסרים נפשם, כי ידוע שאם עושין לאדם נס מנכים מזכויותיו, ולכן אם מסר עצמו על קידוש השם, זה יורה שאין עולם הזה חשובה בעיניו כלום, וגם חייו בעולם הזה אין בעיניו כלום כנגד מצותו יתברך, לכן, בדין הוא שלא ינכה לו הקב"ה מזכויותיו בשביל טובה שעשה לו בנס בעולם הזה" (בניהו בן יהודע, ברכות, דף כ.).

1. ברצוני להודות לחברי, הרב יונתן וישליצקי הי"ו, על תרומתו הרבה לעיון זה. וראה עוד לעיל בהרחבה בפרק ב' בספר זה: "החיל והחוסן – מסירות נפשם של חיילי צה"ל בראי דברי גדולי תורה ותלמידי חכמים".

2

"וידע שעל יחוד השם הוא עושה מלחמה"

הרמב"ם

כתב הרמב"ם בבירור מהותן של מלחמות ישראל (משנה־תורה, ספר שופטים, הלכות מלכים, פרק ז' הלכה טו'-כ'):

"מי האיש הירא ורך הלבב' (דברים כ,ח) – כמשמעו, שאין בלבו כח לעמוד בקשרי המלחמה, ומאחר שיכנס בקשרי המלחמה ישען על מקוה ישראל ומושיעו בעת צרה וידע שעל יחוד השם הוא עושה מלחמה, וישים נפשו בכפו ולא יירא ולא יפחד, ולא יחשוב לא באשתו ולא בבניו אלא ימחה זכרונם מלבו ויפנה מכל דבר למלחמה, וכל המתחיל לחשוב ולהרהר במלחמה ומבהיל עצמו עובר בלא־תעשה, שנאמר: 'אל ירך לבבכם אל תיראו ואל תחפזו ואל תערצו מפניהם' (דברים כ,ג).

ולא עוד אלא שכל דמי ישראל תלויין בצוארו, ואם לא נצח ולא עשה מלחמה בכל לבו ובכל נפשו, הרי זה כמי ששפך דמי הכל, שנאמר: 'ולא ימס את לבב אחיו כלבבו' (דברים כ,ח), והרי מפורש בקבלה 'ארור עושה מלאכת ה' רמיה וארור מונע חרבו מדם' (ירמיהו מח, י), וכל הנלחם בכל לבו בלא פחד ותהיה כוונתו לקדש את השם בלבד, מובטח לו שלא ימצא נזק ולא תגיעהו רעה, ויבנה לו בית נכון בישראל ויזכה לו ולבניו עד עולם ויזכה לחיי העולם הבא, שנאמר: 'כי עשה יעשה ה' לאדוני בית נאמן כי מלחמות ה' אדוני נלחם ורעה לא תמצא בך וגו' והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים את ה' א-להיך" (שמואל א כה, כח-כט).

בדברי הרמב"ם ניתן למצוא את ביטוייה המדויקים של אביגיל לדוד המלך: "שא נא לפשע אמתך, כי עשה יעשה ה' לאדני בית נאמן כי מלחמות ה' אדני נלחם..." (שמואל א, כ"ה, כ"ח).

3

רוח ה' המופיעה בעת היציאה למלחמה שייכת לתחילת מעלות הנבואה

"תחילת מעלות הנבואה שילווה את האדם עזר אלוהי יעוררו ויזרו לעשות טובה גדולה בעלת ערך, כגון הצלת קבוצת חסידים מידי קבוצת רשעים, או הצלת חסיד גדול, או השפעת טובה על אנשים רבים, וימצא מצד עצמו לכך התעוררות ודחיפה לפעולה, וזה נקרא רוח ה', והאדם אשר ילווהו מצב זה, אומרים עליו שהוא 'צלחה עליו רוח ה'", או 'לבשה אותו רוח ה'", או 'נחה עליו רוח ה'", או 'היה ה' עמו', וכיוצא בשמות אלו. וזו היא

דרגת כל שופטי ישראל אשר נאמר בהם באופן כללי 'וכי הקים ה' להם שופטים והיה ה' עם השופט והושיעם', וזוהי גם דרגת כל משיחי ישראל החסידים. ונתבאר זה בפירוט במקצת השופטים והמלכים, 'ותהי על יפתח רוח ה'', ואמר בשמשון 'ותצלח עליו רוח ה'', ונאמר 'ותצלח רוח אלוהים על שאול כשמעו את הדברים', וכך נאמר בעמשא כאשר עוררתו רוח הקדש לעזרת דוד, 'ורוח לבשה את עמשי ראש השלישים לך דויד ועמך בן ישי שלום וגו'..." (מורה־נבוכים, ח"ב, פרק מה', תרגום הרב יוסף קאפח).

4

אחוות הלוחמים בשדה הקרב נובעת מההופעה הכללית שבמלחמה

"כי היחיד בקרב הצבור הוא כאבר יחיד בכללות הגוף... אכן ראוי לו ליחיד לסבול אף את מר המות למען הצלחת הכלל" (ספר ה'כוזרי' לרבי יהודה הלוי, ג', יט').

"ואנחנו נחלץ חושים לפני בני ישראל' (במדבר, לב', יז' – בני גד ובני ראובן)... כמו חושים של קנה שנאחזים זה בזה (כמו קנים היוצאים משורש אחד – ע"פ גמרא בבא־בבא קמא: כך נחלץ למלחמה, כי כן דרך הנלחמים להתקרב זה אל זה כדי שלא יפרידום האויבים" (בעל הטורים, על התורה, שם).

"ואומרו 'רב ועצום', פירוש – כי באמצעות היותם עם אחד ומיוחד, הגם שיהיו מעטים בערך שאר האומות, יחשבו לרבים ועצומים מהם לצד שהם כל אחד נותן נפשו על אחיו², וזה ידוע ליודע ערך מלחמה" (רבינו חיים בן עטר ע"ה (תנ"ו-תק"ג), 'אור החיים' הק', שמות א', ט').

רבי יהודה אריה ליב אלתר (תר"ז-תרס"ה), האדמו"ר מגור, כותב בספרו 'שפת אמת' (וישב, תרנ"ח) לגבי מלחמתו של יעקב בעשיו: "במדרש בזעקך יצילוך קבוציך. תני כינוסו וכינוס

2. "רעות – החייל יפעל מתוך אחווה ומסירות לחבריו לשירות, וייחלץ תמיד לעזרתם כשהם זקוקים לו או תלויים בו, חרף כל סכנה וקושי, עד כדי חירוף הנפש" – מתוך ערכי צה"ל.

בניו הצילו מיד עשו. כי עיקר נצחון המלחמה מכח הכינוס והתאחדות. ואז חל סייעתא דשמיא. כמו שכתוב: ה' אלקיך מתהלך בקרב מחנך להצילך. ולכן אמר משוח מלחמה שמע ישראל בזכות שמע ישראל כדאי אתם להינצל. שמע הוא הכינוס. ויעקב אע"ה שכחו גדול. אעפ"כ עיקר הנצחון הי' ע"י הכינוס".

5

מעלתם וזכותם של מצילי ישראל מידי הגויים

הרב אליעזר פאפו (בעל "פלא יועץ", תקמ"ו-תקפ"ח)

"כמה יתהלל הגבור בגבורתו (ירמיהו, ט', כ') ואשר יש לו כוח ויד ושם טוב עם שרי עם הארץ בזאת יתהלל בהציל עשוק מיד עושקו ובהציל גוף וממון ישראל מיד עכו"ם, שאם גדלה רעת המוסר גוף או ממון ישראל ביד עכו"ם עד כדי שמוותר להרגו אפלו בזמן הזה, כל קבל דנא מרובה מדה טובה ולמצוה רבה יחשב למציל גוף או ממון ישראל, וכל שכן וקל וחמר אם הוא מציל נפשות לקוחים למות שהוא מזכה נפשו כאלו קיים כל התורה כולה. שהרי אמרו (סנהדרין לז, א) כל המקיים נפש אחת מישראל כאלו קיים עולם מלא. ועל כגון דא אמרו (ברכות כז, א) אפלו ריקנין שבישראל מלאים מצוות כרמון. כי יש רבים מבני ישראל שנראים לפנים כלים ריקים, אבל יש בידם מצוה זו של הצלת ישראל שבזה הם מכריעים ועוברים את החכמים והגדולים שבישראל³. והן אמת שאין הקדוש ברוך הוא לוקח שוחד מצוה כנגד עברה ומשלם להם עונש על כל העברות שעושים ועל כל בטול מצוה שמבטלים, אבל גם כן יש לו שכר הרבה ליתן לאנשים האלה שטורחים ועמלים בכל כחם להציל ישראל מיד עכו"ם ולהציל עשוק מיד עושקו. מה טוב חלקם ומה נעים גורלם. ואם כל כך גדלה מצות הצלת נפש, על אחת כמה וכמה טובה כפולה להציל את חברו מלחטא ומזכה את חברו לדבר מצוה, מאחר שאמרו (במדבר רבה כא, ד תנחומא פנחס ג) שהמחטיאו הוא יותר מההורגו, כן המזכהו הוא יותר מהמחייהו" (פלא יועץ, ערך הצלה).

3. מקור לדברים אלו ניתן לראות בירושלמי (תענית א, ד) ובזוה"ק (ג, דף קי-קיא) – בשם הרב משה צוריאלי.

6

"עבודת אנשי החיל" – "המקבלים באהבה את העול הזה"

כתב הראי"ה קוק אודות 'עבודת אנשי החיל' ונחיצותם:
 "בקיבוץ הנצרך ליישובו של עולם, התכלית של ההנהגה הקיבוצית היא שיחיו בני אדם יושבי הארץ חיים ממוצעים מסודרים. אמנם, כדי שהכלל יגיע לחיים אמצעיים, צריכים אנשים יחידים, עומדים על משמרת עבודת הכלל, להתנדב בעבודה רבה יוצאת חוץ לגבול האמצעי, כעבודת אנשי החיל (הצבא) שלפעמים ינדדו שינה מעיניהם ויעמדו הכן על המשמר שעות רבות יותר מהערך הראוי לחיים ממוצעים. והם מקבלים באהבה את העול הזה, אם בעלי נפש הם ושמחים בעבודתם, באשר יודעים הם כי רק בהתנדבם הם להעמיד את מצב חייהם במצב יוצא מגבול הסבל הממוצע, יצליחו את בני אומתם בחיים הממוצעים... אם אנשי החייל ישובו להיות מתנהגים בחייהם בגבול הממוצע, אז תהיה המדינה אבודה ולא תשיג גם אורחות חיים ממוצעים, כי חמס ושווד יתרבה בה וידי צריה תשיג להדפה ולכלותה מעל פני האדמה..." (עין־אי"ה, ברכות ח"ב, שמב', "הסכת ושמע ישראל", מכון הרצי"ה קוק, עמ' 390).

7

שיבת הגבורה ואומץ הלב קודם הגאולה

בכל ימי הגלות התקיימה בעם ישראל מארת הגלות הקשה של 'מורך הלב', כפי שמתאר בחריפות רבה הראי"ה קוק:
 "מארת אלקים היותר נוראה של הגלות היא מורך הלב, 'והנשארים בכם והבאתי מורך בלבבם בארצות אויביהם'. מורך לב זה מתפשט על חוג החיים הרוחניים לא פחות ממה שהוא מתפשט על כל החוג של החיים החומריים. והוא מזיק לראשו לא פחות, ובפנים ידועים עוד יותר ממה שהוא מזיק את האחרון. הפחד מכל 'כפתור נחושת' גידל לנו נפשות דלולות, רצוצות ושבורות שאינן יכולות לקבל אור, וחיים מעשיים של גאולה וישועה, גם לכשתבוא, והפחד מכל ספר העומד מחוץ לתחום הצר של מושג הקדושה שהגלות יכולה לסמנו מדלדל את חיינו הרוחניים ובורא לנו נשמות חלושות, שאינן

יכולות לקבל את האומץ של האור הרוחני, העתיד להאיר עלינו בברקים מאירים וחודרים בדרך תחייתנו בארץ אבות.

מה אפשר למעבד? תאמר נחמתא דבבלאי, דגידופא היא. ועל כן ליהודי הגלות רחוק וזר גם לחשב שתהיה לנו משטרה יהודית ושוטר יהודי. הנהגת המשטרה וענין הפקידות חלק הגויים המה וכך נשרשה הדעה הזאת אצלנו. עד שרבים חושבים כי בלי ה"גאראדאוואי" (שוטר) הנכרי אי אפשר ליהודים להתקיים. שבכל עת צרה צריכים לפנות רק אליו כמו למגינים ומצילים" (מאמרי־הראי"ה, ח"ב, חליפת מכתבים, עמ' 504).

אך בעומק לבה של האומה פנימה, זכרה היא בערגה את ימי גבורתה בארצה: " ... את התכונה הטבעית שנתקשרה באומה לחיבת הארץ על ידי שפך הדם של גיבורי ישראל, ששפכו דמם בקנאה רבה בעת המלחמות, כאשר רצה האויב המחרים לקחת מהם את ארצם ולגרשם מתוכה. הדם האדום הזה, המורה על דבקות טבעית של מסירות נפש, הקבועה באומה בקשר עם החיבה הנצחית של הארץ, הוא מתקשר עם ברית הקדושה של הארץ, עד שכל סיבות שבעולם לא יוכלו לנתק את הקשר הקדוש הזה..." (עין איה, שבת יד, ד: "מנין לדם שהוא אדום, שנאמר "ויראו מואב מנגד את המים אדומים כדם").

ואכן, הובטחנו על 'ביאת אליהו' ושיבת הגבורה המלחמתית למקומה. בהקשר לכך, יש שהסבירו את המובא במשנה (מסכת עדויות פרק ח' משנה ז'): "וחכמים אומרים אין אליהו בא לא לרחק ולא לקרב אלא לעשות שלום בעולם שנאמר: 'הנני שולח לכם את אליה הנביא... והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם'" כקשור לעניין גבורת הלב, וכפי שמפרש תוס' יו"ט על אתר: "כלומר, לב האבות והבנים אשר נפל בם מורך מפחד וברחו אלה פה ואלה פה מפני צרותם ישיב אותם היום לגבורתו, וישיבו אלה את אלה, ויתנחמו זה בזה, וכן יהא בימינו".

בכיוון הסבר זה על דרך פנימיות התורה, כתב גם רבי צדוק הכהן מלובלין: "והוא [אליהו הנביא] יבוא לפני ביאת המשיח, פירוש שיתגלה כוחו בלבות כל בני ישראל להיות נקיים מנגיעה לגוף לגמרי ולהשתמש במידת הכעס והנקימה נגד העכו"ם בזרוע עוז שיהיה נולד בלבם התעוררות. זה נקרא ביאת אליהו" (צדקת הצדיק, סעיף ריח).

הראי"ה קוק, שחי בדור המעבר מתרדמת הגלות לקץ הגאולה, הבחין בשינוי זה המתחולל בימיו, וכפי שכתב (אורות־התחיה ח'):

"כְּשֶׁפָּנְסַת יִשְׂרָאֵל מִתְעוֹרְרַת לְתַחִיָּה מוֹצְאָה הִיא בְּקִרְבָּה פְּנִימָה אֶת עֵזָה וְכַבֻּדָּה, וְכָל הַטְּהָרָה וְהַקְּדוּשָׁה הַרְגִיל לְהַמְצִיא בְּהַכְנָעָה וּמִשְׁמַעַת הוֹלֵךְ הוּא וּמִתְנוּצָץ בְּעֵז הַנְּשַׁמְתִּי שֶׁל הוֹפְעַת הַגְּבוּרָה שֶׁל הָאָמָה, וּבְדַעַה טְהוֹרָה מְחַבְּרִים אֶת הָרוּחוֹת וּמְמַתִּיקִים אֶת הַגְּבוּרָה הַמְתְּעוֹרְרַת עַל־יְדֵי שְׁלוֹבָם".

וכך אכן היתה הדרכתו המעשית של הראי"ה קוק לבחורי ישראל בדורו:

... ואפילו אלו הצעירים שרוצים להתפתח בבריות גופא, כדי שיהי כוחם חזק להגן על אומתנו הקדושה בעת זעם חס ושלום, בעת אשר צרים ואויבים קמים עלינו, דרכי להגיד להם שיכולים לכוון מעשיהם לשם שמים, להוסיף אומץ וגבורה בכנסת ישראל, כדי שקדושת השם יתברך ואור שכינתו הקדושה תהיה מופיעה בגבורה בעולם כמו שהיו אבותינו הגיבורים, חיילותיו של בית דוד, ובזה חיזקו את אור הקדושה" (הראי"ה קוק, אגרת משנת תרפ"ח, לרב יוסף משאש (מרקו), אוצרות הראי"ה ד', עמ' 189-190, הרב משה צוריאל (עורך), אוצרות חיים, ראשון לציון, אלול תשס"ב).

8

מסירות הנפש של בחורי ישראל בזמננו הביאה לתקומת עמנו

הרב יששכר שלמה טייכטאל הי"ד (תרמ"א-תש"ה), רב בסלובקיה ומחבר שו"ת "משנה" שכיר", אשר נספה בשואה ובמהלכה חיבר את ספרו המפורסם "אם הבנים שמחה", כתב על בניין ארץ ישראל וגאולתה בדורנו:
 "ועתה בזמננו, שנעשתה התעוררות לשוב לארץ אבותינו, וגם חזרו בפועל ועושין מעשה בבניין הארץ, בוודאי נתקיים בזה נבואת הושע 'אחר ישובו בני ישראל ובקשו את ה' אלקיהם ואת דוד מלכם' – היינו בקשו ממש, וכמו שביארתי לעיל משמעות תיבת 'בקשו' – בפועל ובמעשה ידיהם".⁵

5. ואם תאמר, הא בפסוק נאמר 'ובקשו את ה' אלקיהם ואת דוד מלכם', והלא בעוה"ר אלו הבונים אין זכר אצלם לבקש את מלכות שמים ואת דוד המלך, וגם התנהגותם מורה על זה. על זה אשיב לך עפ"י מה שמבואר במדרש (שיר השירים): 'אל תראוני שאני שחרחורת ששזפתי השמש': אמרה כנסת ישראל לנביאים: אל תראוני בשחרורותי ולהגיד דלטורי על ישראל, ששזפתי האומות, היינו שאין שחרורותי בפנימיותי אלא רק שזפתי השמש, היינו האומות, שנתגדלתי בין האומות וקלטה חיצונית את סיגיהם, אבל בפנימיותי אני לבנה ונקיה. היינו שאין חידוש באלפי השנים שנתגדלתי בין הגוים שלמדתי ממעשיהם הרעים, כדכתיב 'ויתערבו בגוים וילמדו מעשיהם'. אבל הנפש הישראלית, זרע אברהם יצחק ויעקב, המה טהורים בפנימיותם, ומשתוקקים לחזור למקורם, אלא שאינם יודעים את הדרך לשוב אל הטהרה, מפני שהורגלו בגידול הגוים. ואינו דומה לעת שהיו בארצם, וראו וידעו את דרכי התורה ע"י הסנהדרין, יושבי כסאות למשפט התורה והיראה, ומאסו בהם ובתורת ה', ולא שמעו לקול נביאיהם, על כן התחייבו לילך בגלות. אבל עתה, דור של גליות שנתערבו בהם ונולדו בגוים, ולא ראו ולא שמעו, ואין חזון למו בכבוד ה', אין ראייה ממה שאין הולכים בדרך התורה, דמשום מיאוס הוא, אלא שנשחרו ממעשי הגוים. וכבר הבאתי בשם רבנו המקובל

וזהו מלבד שמחבבין את הארץ ואינם רוצים בארץ אחרת אלא בארץ אבותינו, ומוסרים נפשם עליה, כידוע דכמה וכמה מתו עבור הארץ, כמו ששמענו בזמן הפרעות של הערבים, וכמה מן בני ישראל שעמדו לנגדם ומתו על ידיהם אמרו קודם יציאת נשמתם בזה הלשון: 'אין דבר טוב למות בעד ארצנו'. ועיין חת"ס בתשובה, שהביא הגמ' דסנהדרין, דישראל שנהרג ע"י עכו"ם, אפילו היה רשע וגרוע נקרא קדוש. וכל שכן אלו, שהערו נפשם למות בעד ארצנו (עיין ספרי זוטא (פרשת בהעלותך, סי' לג) 'ר' שמעון אומר: בא וראה חיבתה של ארץ ישראל, כמה היא חביבה, שכל מי שהולך למלחמה הרי הוא רץ והולך, כשהוא מגיע למלחמה הרי רגליו משתברות. אבל ישראל אינם כן, אלא כשהיו קרובים לארץ ישראל היו רגליהם נושאות אותם, ואומרים אלו לאלו: אילו אנו נכנסים לארץ ישראל ומתים מיד אין אנו כדאי, שאנו נכנסים אל המקום אשר נשבע ה' לאבותינו לתת לנו, עכ"ל. וממש כן עשו אלו הקדושים שנהרגו במלחמות עם הערבים, כדברי ר' שמעון הנ"ל), הכי יש ספק שבני עולם הבא המה?! והכי לא עדות ברורה הוא, דאע"ג דאיהו לא חזי, אבל נפשם – נפש הישראלית שבקרבם – חזי, ומשתוקקת לחזור למקורה. וכבר אמרו: 'כל הדר בארץ ישראל דומה שיש לו אלוך', היינו אפילו אינו יודע ומבין לבקש בפיו את אלקים, אבל נפשו בקרבו מרגישה הצורך לזה. ועל זה רמזו בתיבה 'דומה' שאמרו, היינו, אף שלפי הנהגתו אינו כן. ועל כן, כיון שמבקשים את ארץ ישראל, הוי ג"כ בכלל 'ובקשו את ה' אלקיהם ואת דוד מלכם', כי זה יביא את זה לכוון מלכות בית דוד ולבנות בית המקדש אחר ההזדככות ברוב ימים. ותקוים בנו נבואת הנביא 'ומִשְׁתִּי את עון ישראל ביום אחד'.

וגם, כבר כתב האלשיך והר"ן (בדרשותיו) דבצירוף כל כלל ישראל, זה עושה מצוה זאת וזה מצוה אחרת, נתכללו כולם יחד בכל המצוות. והלא יש בכלל ישראל באמת אנשים בעלי השגות, שיודעין ומבינים בפירוש לבקש שלשתן, ובין כללות ישראל אם יצטרפו כולם יחד תקוים היטב נבואת הנביא בזאת 'ואחר ישובו בני ישראל ובקשו את ה' אלקיהם'

מקאמאראנא, דנשבע בחיי עולם דהמה כתינוק שנשבה בין העכו"ם, דאנוסין על הכל ושוגגין על הכל. ובאמת גם הרמב"ם (בהלכות ממרים) כתב כן על אלו שכבר נתגדלו במנהג הגוים, שמצוה לקרבם, כי המה כתינוק שנשבה בין העכו"ם, אבל המה זרע אברהם יצחק ויעקב, ומצוה לאהוב אותם. על כן, אלו בודאי אינם נמאסים בעיני הקב"ה. ועיין מדרש (ילקוט איכה) שאמר בפסוק 'בית ישראל יושבים על אדמתם ויטמאו אותה' – 'אמר הקב"ה: הלאי יהוון פְּנֵי עמי בארץ ישראל, אע"פ שמתמאין אותה, עכ"ל. היינו נמי עפ"י כוונה זו, שכעת ששהו כל כך זמן רב בין הגוים, המה כלא יודעים מחומר האיסור ואנוסין על הכל, ואינו דומה למעשה החוטאים בזמן הבית.

וכו'. ואם גם יעשו כולם בפועל יחד פעולות לזה, וכמו שביארתי לעיל, אז יבוא הסיוע מן השמיים, כמו שהיה אצל יעקב אבינו, ונראה סימן לטובה, עד שנזכה לגאולה שלימה בב"א. וזהו מה שרצייתי לבאר בזה, כי עיקר הכל הוא שכולנו יחד נשתוקק לחזור לארצנו, וגם נעשה לזה פעולות מצדנו כל מה שבכוחנו, אז יגמור ה' בעדנו, ויביאנו ויטענו בהר נחלתנו..." (אם הבנים שמחה, פרק שני, ט).

נחתום בדברי הרב מרדכי עטייה (תרג"חיתשל"ח), ראשישיבת המקובלים "החיים והשלום", בירושלים:

"... הזוהר הקדוש שאמר שהכל תלוי באתערותא דלתתא, ועוד שאמר שהארץ לא תצא תחת יד זרים אלא במסירות נפש ושפיכות דמים כמ"ש בזוהר שמות דף רי"ד ע"א: אלא בוודאי ארוונא מלכא הוה, וההוא אתר ברשותיה הוה והוה שליט עלוי וכד מטא זמנא לנפקא מתחות ידיה לא נפקא אלא בסגיאנות דמא וקטולא בישראל ע"ש. ואם בימי המלך דוד כך, על אחת כמה וכמה, בזמנינו זה, וזה ראינו בעינינו בימינו אלה שהארץ לא יצאה מתחת יד זרים אלא במסירות נפש שבחורי ישראל מסרו עצמם והערו למות נפשם באהבה ובשמחה רבה כדי לשחרר את הארץ תהי מנוחתם כבוד בגן עדן אמן. וקיימו מאמר הנביא שמואל ב', י', י"ב: 'חזק ונתחזק בעד עמינו ובעד ערי אלקינו', ופירש הרד"ק ז"ל: "חזק שלא יכבשו אותם אויבינו וישבו בהם אם יתחזקו עלינו וינצחונו, ואם עשו כן לא יהיו ערי אלקינו אלא ערי אלהי אחרים..." (הקדמתו לספר הפרד"ס לרמ"ק, שער הפרד"ס, הוצאת הרב עטייה).